

**Ka Moolelo o ko Wakea ma Noho ana ma Kalihi—
Ka Loaa ana o ke Akua Ulu o Kameha‘ikana**

Lawe ‘ia mai “Ka Moolelo Hawaii Kahiko” mai.

Hoomakaukau ia e J. M. Poepoe no *KANA’I AUPUNI*

Mei 2, 1906 a Iune 18, 1906.

(Kikokiko ‘ia e Noenoe K. Silva)

Mei 2, 1906

O Wakea, he kanaka maoli no ia; a o kana wahine o ia o Papa, i kapaia nohoi o Haumea, a o ko laua wahi i noho ai oia ka pali o Kilohana. Oia kela wahi kaola pali ma waena o ke awawa o Kalihi-uka ame Koolau; a o ia nohoi ka hookuina o ka lalani mauna e hele la mai Nuuanu mai a hoea i Kalihi a nee a hala loa i Koolauloa.

Ia laua e noho ana ma keia wahi, ua loaa ko laua ola, ma na mea o keia nohokino ana ma o na maia palaku i ka nahele, na uhi punapuna moe lepo o ka uka, na kalo aweu manalo a lilo i poi uouo ono; na hooio [hō‘ī'o] me na kikawaio e lomi pu iho aime na opae kala ole o ka uka waokele; na lawalu oopu momona i hele a ala i ka lauki, ame na wahi luau palupalu o ia uka iuiu. Pela nohoi me na alamihi kai aala o na kai kohola o kai ae nei o Kalihi, e laa na papa‘i momona a pela nohoi me na wahi hua opihī mai o na Koolau, ame ko laila mau lau limu. A o keia mau mea a pau inai pu iho me ka poi aweu uouo, he ono mai hoi kau a koe.

Mei 3, 1906

Ke iho nohoi ma kai nei o Kalihi, he ola no ko laila; a pela nohoi ke iho ma na huli Koolau, he ola no, aia ma ko laila mau kahakai.

O kahi i ku ai ko laua wahi pupupu hale, maluna pono no ia o kela kaola pali o Kilohana. Ma kahi o kela puu ano haahaa ma ka palena luna loa o ke alanui e hele ia nei e na kamahele makaikai o keia au.

I kekahi la malie maikai o ke kau, oiai no laua e noho ana ma ko laua wahi pupupu hale, e like nohoi me ka mea mau o ka noho ana o ke kane ame ka wahine, ua huli aku la o Papa, oia hoi o Haumea a nana aku la ma ka huli Koolau; a ike aku la i ka waiho kahela mai a ke kai o Mokapu; ma Heeia-kea ono ae la ua Haumea nei i na lau limu ame na hua alamihi oia mau aekai; a o ka manawa no ia i liuliu iho ai ua Haumea nei e iho ilalo o na Koolau i ka lawai'a. Olelo ae la oia i ke kane: E iho ae au i Koolau i wahi inai na kaua.

O ko ia nei iho aku la no ia ma ke alanui pali, e moe la mai luna aku nei o Kilohana a hoea ilalo o Luluku ma. Aole keia i iho no kai o Mokapu, aka hele aku la keia a hoea i Kaneohe ma keia huli Koolau a hiki i Heeia, a hoea i ka lae o Kealohi. Oia kela lae ma waena o Heeia-uli ame Heeia-kea.

Oiai hoi ka wahine, o Haumea, i hala aku ai no kana huakai imi ola ma na Koolau, ua hele mai la o Wakea e huli i mau wahi lau nahele, na wahi mai'a, ame ia mea a'e, ia mea a'e e pono ai ka ai ana iho me na wahi mea makamaka hou a ka wahine ke hoi mai, mai kahakai mai. Oia hele ko ia nei a loaa na hoi'o, ka uhi, a ike aku la keia i nei ahui maia a ka nui launa ole. Ua hele nohoi a oo pono. O ko ia nei oki iho la no ia. Iaia e oki ana i ua mai'a nei, ua loaa ponoaku la oia i na kiai o ke alii, o Kumuhonua; a pa-e ana ka leo o ke kiai:

“Ahaha; loaa pono ke kolohe.” “Auhea?” wahi a kekahi.

“Eia la; ke oki nei i ka mai'a a ke ali'i.”

“Ina pela, ea, e hauhoa aku na lima i ke kaula, a e kupee na wawae a paa. He puua kena na ke alii. Kahaha! Nana no paha hoi ke kolohe i ke kii i ka mai'a a ke alii. Eia ka o nei kanaka ka mu ai maia e pau nei ka maia a ke alii o uka

ne[i] o ke kuahiwi. Kauwa make loa oe ia makou."

Mei 4, 1906

Pane mai la o Wakea: "Aohe ia he alii. He hu [wale] no ia."

"Ka—i! He keu oe a ke kanaka olelo ino i ke alii. E [ma]ke ana oe ia makou. Alua ou hewa; o ko aihue i ka maia a ke alii, a o ko kuamuamu. No laila, e paa 'ku ana oia [sic] ia makou i ka hopu ia."

A o ka hopu ia iho la no ia o Wakea e ua poe kanaka [kiai?] nei, kupee ia iho la a paa i ke kaula kaee, ame ke kowoli (koali?) [----] (makea?) paa na lima ame na wawae.

I keia wa i pane ae ai o Wakea: "E aho e hookuu ae oukou i kuu mau wawae i hiki ia'u ke hele, o lilo ole au he alii ai moku na oukou e auamo hele ai mai uka aku nei a hoea i kahi o ke alii a oukou. Oia hana luhi ia la, o ka auamo ma ke kua. [----] (ina?) e makalakala ae ana oukou i na kupee o kuu mau wawae nei la a hemo, ea, na'u no au e hele."

Ua maikai keia mau olelo a Wakea i ua poe kanaka nei o ke alii. Nolaila, wehewehe ae la ua poe nei i na kaula i hoopaa ia ai na wawae oia nei a hemo, koe nohoi na kaula i hoopaa ia ai na lima oia nei i opeaia ae ai ma ke kua, a hoeu aku la ua poe kanaka nei o ke alii ma ka olelo ana 'ku. "O-ia! Ina kakou!"

Alaila, pane hou mai la o Wakea i ua poe kanaka nei:

"Aole anei hoi oukou e oluolu, e kali iki hoi kakou a [hoi] mai ka'u wahi luahine wahine mailalo mai o Koolau, a ike mai hoi oia ia'u a ike aku nohoi au iaia; alaila, hele-a kakou imua o ke alii a oukou?"

"Aole. Aole e hiki; oiai o ke kauoha i haawiia mai ia makou o ka wa e loaa ai o ka mu nana e ai-ku nei ka mai'a a ko makou haku, he kaualupe wale no ka makou ia kauwa maka[wela] a hoea imua o ke alii. Nolaila, aole makou e ae aku i [----] [kau?]," wahi a kekahi kanaka i pane aku ai ia Wakea.

O ko lakou nei iho mai la no ia. Ia lakou nei i iho mai ai mai uka mai o ke oawa o Kalihhi-uka, o ka wa no ia i ku iho ai ke anuenue i luna pono o Kilohana.

Aole nohoi i liuliu o ka haule iho la no ia o ka ua a pa ana ka makani me ka ikaika launa ole; a hu'e nohoi ka wai ula i kai, a hele na piha-a [- ---] (o ke?) kuahiwi i kai o ka moana.

Mei 5, 1906

Iloko oia ua ame ia makani ikaika e pa ana i hele mai ai lakou nei a puka i waho nei a hele mai la ma uka mai a hoea i Kapalama uka, e heaia nei i keia wa, malie ae la ka ino. A mai laila aku, lawe loa ia aku la keia (Wakea) no kahi o ka ilamuku o ke alii e noho ana ma Kaha-honua ma keia aoao, ma Ewa nei o ke kahawai o Nuuanu, oia nohoi kela wahi palahahaha ma waena o ke kahawai o ke kawa o Puehuehu ame ke kahawai o Waikahalulu. A i keia wahi hoopaaia iho la keia i kekahi kumu-ulu nui, e ku ana maluna pono aku, aoao ma Ewa o ke kawa o Waikahalulu.

A ia wa i hoounaia aku ai kekahi elele imua o ke alii Kumuhonua e noho ana ma Apuakehau, ma Waikiki, no ka hoike ana 'ku iaia, ua loaa ke kanaka nana e aihue mau nei na ahui maia punapuna o uka o Kalihi. I ka hoea ana'ku o ua elele nei imua o ua 'lii nei a hoike aku la iaia i keia lono; ua ninau mai la ua 'lii nei:

“Owai ka inoa o kela kanaka i paa mai la ia oukou i uka o Kalihi-lihi-o-Laumiha?”

Pane aku la ka elele: “Aole au i hai ia mai nei i kona inoa. O ke kauoha wale no i haawiia mai nei ia'u, e ke 'lii, oia ko'u holo mai a hoike ia oe no ka loaa ana o ke kauwa makawela nana e ai-a-puaa nei na maia a ke alii ma ia mau koauka.”

“Aole anei he kanaka ano aiai, a he ehu kona lauoho?” i ninau hou mai ai ua 'lii nei i ka elele.

“E ke alii e;” wahi a ka elele i pane aku ai, “o ka ili o ua kanaka la ka'u i hooma[o]popo iki, he ano ili keakea. Aole au i ike i ke ano o ka lauoho. He kumu-uli paha, he ehu paha.”

"Pehea ke ano o ka oiwi kino o ua kanaka la?" i ninau hou mai ai ke alii.
"He kino loihi mai oheohe maikai kela. He kanaka ui."

"O oe no anei kekahi mea i hopu mai nei a paa ua kanaka 'la?"

Hoole aku la ke kukini me ka olelo ana aku i ke alii, he poe okoa wale no ka poe na lakou i hopu i paa ai ka "mu ai maia."

Ia wa i pane mai ai ke alii: "Heaha la hoi. Eia ka'u kauoha ia oe. E hoi oe a hai aku i kuu kanaka, ka mea iaia ke ola ame ka make, e kalua i kela kanaka iloko o ka imu. A e hoike hou mai oe i ka lohe ia'u mahope iho o ka pau ana o ka oukou hana. I hele nohoi kela kanaka a o kuu pulakaumaka, kuu hoa paio, alaila, e ku ana ke kaua huliamahi ia Oahu nei."

Mei 7, 1906

Eia ke alii o Kumuhonua ke hoike nei i kona noonoo koho honua ana iho, he hoa paio nona nei kanaka i laweia mai la e make, a ua hoohuoi wale no oia ia Wakea.

Ano, e nana ae kaua e ka makamaka heluhelu, ia Papa-nui-hanau-moku (Haumea) e nanea la i ka lawaia kai-kohola i ke kai o Kealohi.

Oi nanea ua Haumea nei i ka lawaia, ame heaha 'la la [sic] ia alawa ana mai ana a nana mai ia luna o Kilohana i Kalihi-o-Laumiha, ike mai la ia i ka pi'o o ke anuenue, a ua hele mai la hoi ka halii ana a ka ua koho (koko?) a paa pono ka pali. O kona wa no ia ona i haupu ae ai no ke kane, a kau mai la mamua pono o kona mau maka ka pilikia o ua mea aloha nei ana. Ike mai la no ia i ke kupeeia ana o Wakea e na lima aloha a a [sic] menemene ole o na kanaka o ke alii. Manao iho la no ia i ka make o ke kane. O kona hoi mai la no ia a kaha one, huhuki mai la i ka pohuehue a wili ae la i luna o ke poo. Hoi mai la oia a hala o Heeia uli, hele mai la ia o [sic] Kaneohe, a hoea i ke kula o Panioi, huli a pii i uka pono o Luluku. Ke ike mau aku la no ia i ka hehi paa mai a ke ao akua oia hoi ke anuenue. Ike mai la nohoi oia i ka pouli pu o luna o Kilohana ame na pae mauna o ke oawa o Kalihilihi-o-Laumiha i ke p'oi [po'i?] a ka ohu. Aia na koi-

aweawe ku-a-ua ke nee la me ka lele ino i kai o Kalihi, a kani iho la kana uhu me ka olelo ana ae[，“]He make no ke kalo nui, ola no i kahi kalo iki. Heaha la hoi, ho aku ka make imua.[”]

O ko ia nei kaupe awiwi aku la no ia ma ia kaola hanahanai aku a hoea ilalo ponoi iho o Kilohana, o ko ia nei pii aku la no ia i ka pali a hoea i kahi pupupu hale o laua. I nana aku kona hana i kai o ke oawa, ike aku la oia iloko o ke ehu a ka ua ame ka makani i ka lawe ia o ke kane. O ko ia nei haalele iho la no ia i ka ipu i'a, a uhai aku la mahope o ke kane. Eia ka ua ke hiolo nei, a eia nohoi ko ia nei mau waimaka ke hiolo nei ma kona mau papalina, oiai ua hele mai la ke aloha o ke kane a haawe i ke kua.

Iaia nei i haalele aku ai i ka ipu holoholona ana, ua inana ae la ka alamihi mailoko ae o ka ipu a maau hele aku la iloko o ka nahelehele.

Mei 8, 1906

Pa mai la hoi ke kikiao makani a hookakaaia aku la ua ipu nei ilalo o ka pali, a helelei ae la na lau limu. A ua olelo na kamaaina o uka o Kalihi, ke mau nei no ka ike ia ana o keia mau limu ma ia waokele a pela hoi me ka alamihi i keia wa.

Hoea ka huakai e lawe nei ia Wakea i waho loa nei o Kalihi, ua hiki mai la o Haumea (Papa) ma ke kaha honua e kapaia nei i keia wa o "Kaiulani Aina," hoea ke kane i uka pono ae o Kapalama, eia keia ke hele hoomanawanui aku nei no ma waena o na hao'eo'e aa mauka pono ae o ke Kula Kamehameha.

I ka wa a ua Haumea nei i iho mai ai mai luna mai o Kilohana ua lalau ae la no ia i na lau palapalai ame na lipolipo e ae o ka wao a hana iho la i ohu nona. O na pua lehua nohoi o ka uka, ua lilo iho la no ia i mau kahiko nani nona. Ua hele ua Haumea nei a ohu i ka maile, ka lehua, ka palapalai ame na lau e ae he nui o kana hapuku ana mai. Ua kakikepa ae la nohoi i i na lau la-ki a paa ma kona puhaka.

A ua ike oe, e ka makamaka heluhelu, i ka hoopaaia ana o Wakea ma ke

kumu ulu; a no laila, e nana ae no kaua i ka Haumea huakai hele e uhai nei i ke kane.

Hele aku la keia a hoea ma keia aoao o ke kahawai e kapaia nei i keia wa o Puehuehu, halawai aku la ia me kekahi kanaka e mahiai ana. Ike mai la nei kanaka iaia nei ua hele a ohuohu i na lipolipo o ka waokele, manao ae la no ia he wahine keia mai koa-uka mai, a he keu nohoi a ka wahine a ka ui nui wale, alaila, pane aku la ia: "Aloha ka malihini!"

[“]Anoai oe, e ke kupa a kamaaina o keia wahi,” i pane mai ai o Papa, me ka ninau ana mai nohoi. “He aha ka mea hou o koa-kai nei?”

“Kahaha! He mea hou paha ko ko makou nei wahi la. He kanaka e puhiia ana i ke ahi i keia la. Aia ke ahi la ke a mai la.”

A kuhikuhi aku la ua kanaka nei i ke ka-honua ma kela kapa mai o ke kahawai o Puehuehu. A ninau aku la o Papa i ua kanaka nei: “No hea mai ia kanaka?”

“Ka! No hea? He ike ana aku nei ka’u i ka laweia ana ae nei e na kanaka o ke alii. A pau aku nei nohoi makou o nei wahi i kahi o kela ahi e a mai la.”

Mei 9 ,1906

[“]Hoounaia aku nei kahi elele i Apuakehau i kahi o ke alii e ninau ai iaia no ke ola ame ka make o ua kanaka ‘la; a o ka pane i loaa mai nei mai ke alii mai, e make ua kanaka nei. He keu kela a ke kanaka ui. Minamina nohoi!”

“A he aha ka hewa e make ai kela kanaka?” i ninau aku ai o Papa i ua kanaka mahiai nei.

“O ka’u o ka lohe ana ‘ku i na poe kanaka i lawe mai nei i ua kanaka la, he maia ka hala.”

“He aha ka hala i hewa ai ka maia?” i ninau hou mai ai o Papa i ua kanaka nei.

“E! Heaha? Aole no i maopopo ia’u; me he mea la ma ka’u noonoo wale aku no, ua pau paha ka mai’ā a ke alii i ka aihue ia e ua kanaka nei; a oia ka

hala i hewa ai kela kanaka."

"Me he mea la oia ka mea oiaio au i hoike mai la. He maia ulu wale ko ke kuahiwi, he maia ma ka nahelehele, he inai na ke kini ame ka puku'i o ka manu. No ke aha hoi i kapu ole ia ai ka manu i ka maia a kapu iho la hoi i ke kanaka? Hoouna ka hoi ua 'lii nei o oukou i kona poe kanaka, e kiu i ke kanaka e kii ana i ka mea a kona lima i luhi ole ai; a hoouna ole ka hoi oia i na-kau-kia manu ana e pu-lehua a e ahele i ka manu ai maia? Heaha la kana. Ola ka manu ai maia, ola nohoi ke kanaka ai maia. Noonoo ole nohoi ua 'lii nei o oukou, he maia ke kanaka, a kona la nohoi e hua iho ai, hua no.

"Olelo mai nei oe, he minamina oe i kela kanaka i kona make. He oiaio anei ia?"

Ae mai la nohoi ua kanaka nei me ka olelo ana mai: "He minamina au i kela kanaka i kona make opiopio. He ku i ke aloha na helehelena o kela kanaka ke nana aku."

"A he makemake no nae paha oe e ola ua kanaka nei?"

"O ko'u makemake loa ia; aka, pehea auanei e ola ai ia'u, aohe a'u wahi pono e hana aku ai imua o ka mana o ka ilamuku o ke alii o makou? Ke ike mai la no oe, he wahi o-o hookahi ka mea hiki ia'u ke lawelawe."

"Ua like ka hoi kou makemake me ko'u. A ua pono. Pehea; he wahi awa no kou? Aka, mamua o kou pane ana mai, ea, e ninau aku au ia oe: Owai kou inoa?" Pane mai la oia. "O Kali'u ko'u inoa. A ua loaa mai ia'u ia inoa ma muli o ka nele o keia wahi i ka wai mai kahiko mai. Oia ko'u inoa la i lohe oe. A no kau ninau hoi no ka awa ea, he wahi huluhulu awa ae no ko'u. E kii ae au a lawe mai, ea?"

Ae aku la o Papa, me ka olelo ana aku, "E kii aku oe i ua wahi huluhulu awa nei ou. O kahi mea mai nohoi e lawa ai na mana elua a ekolu paha.

Mei 10, 1906

"Aole i ka nui aku. Lawe pu mai nohoi oe i na makaukau a pau e pono ai ka

awa o kaua. E ku ae hoi kaua i hailona no ka hooko ame ka hooko ole ia o ko kaua mau makemake no ke ola o kela kanaka."

"Ea! Aole anei e pono e hoi kaua i kou wahi pupupu hale e lawelawe ai i keia hana. He puu kahuahua paha o waho nei la? Oia hoi ka olelo a ka poe kahiko."

"Aohe. I waho nei no kaua i kahua akea a i kahua loa, i ike iho ka La [?] i ka kaua papaia-awa ana. He oiaio, o puu kahuahua io no keia; aka, he puu hua no ke ola, a he puu hua nohoi no ka make; puu hua no ka pomaikai, a he hua nohoi no ka nele," wahi a Papa i olelo aku ai.

O ke ku ae la no ia o ua kanaka nei a kii aku la i ka awa ame na mea apau e pono ai ka papaia-awa ana e like me ko Haumea makemake. I kona hoi ana mai me kahi huluhulu awa, ke kanoa, ka apu ame ka mauu e hoka iho ai ka awa. Alaila olelo aku la ua Haumea nei i ua kanaka 'la:

"E Kali'u—e! Mama ia mai ka awa o kaua."

Ae mai la nohoi ua kanaka nei a olelo mai la: "Eia paha auanei ka mea pilikia o ka awa o kaua, a o ka wai ole e wali ai i ka'u wa e hoka iho ai?"

"Aohe ka! he wai o keia wah?" i ninau aku ai o Haumea ia Kali'u.

Hoole mai la o Kali'u me ka olelo ana mai: "He wai ua ko makou e noho nei i keia wah. Aia a haule mai kahi kuaua, kahe mai ka wai o kahi kahawai ae nei o Waolani, alaila, loaa iho la kahi wai. Ua pono hoi ia i ka wa e hoi mai ai ka ua i uka, ke ku iloko o na la kikiki welawela o ke Kau, nele makou i ka wai. A eia kakou i keia wa iloko o na la kikiki welawela o ke kaua; a he kamehai na ku-a-ua haule wale iloko o nei mau la."

Ia wa pane aku la o Haumea: "E mama paha oe i ka awa o kaua a wali, alaila, na'u e imi aku i ka wai e pono ai ka ai a kakou." O ka mama iho la no ia o ua o Kali'u a wali na mana ekolu a ku iloko o ke kanoa, a olelo mai la o Kali'u: "Loaa na mana ekolu, o ka wai koe?" Pane aku la o Haumea: "Ae! e imi ae au i wai no ka ai a ke akua." O ke ku ae la no ia o ua Haumea nei i luna, hele aku la oia me ke au hele ana o kona maka ma o a maanei a ike aku la oia i ke ku a nei

pohaku nui. Hele aku la ia a ma kahi a ua pohaku nei e ku ana, huli mai la oia, kahea mai la ia Kali'u: "Ei ala—e! E hele mai oe i anei. Waiho iki aku hoi kena mau mea malaila."

Mei 11, 1906

Hele aku la nohoi o Kali'u a ma kahi a Haumea e ku ana; a ia wa olelo mai la ua eueu nei o Kalihilihi-o-Laumiha i ka luna o Kilohana. "E nou ae au i keia pohaku i kahi kahawai o Waolani a i puehu ka wai a pii ka ehu ame ka huna o ka wai a uhi paa i ka lewa oia no oe o ka ohu poipu iluna o ka piko o na kuahiwi, alaila, o ka wai ka hoi ia o Puehuehu."

"Ea! Auhea oe, e ka malihini! Pehea e hiki ai ia oe kena [*sic*] pali nui au i hoaano iho la, o kau pohaku ia e nou ai a loaa ona wai no kaua? He mau kaau kanaka, aole e naue kena pohaku; a hookahi wale no oe, hemo ka nei pali pohaku nui ia oe," wahi a ua o Kali'u i pane aku ai.

"E nana mai nohoi oe la," i pane mai ai o Haumea, me ka hoomau ana mai nohoi i ke kamailio ana: "E mawaewae mua ae au i wahi pule a pau, alaila, ike mai no oe he wahi pali pohaku iki wale no keia iloko o kuu lima."

O ko Haumea manawa no ia i uhau iho ai i ka pule kuauhau kupuna ona:

O kokolo ke aa i ka po loa
 O puka ka maka i ke ao loa
 O oukou i ka po.
 O wau nei la i ke ao:
 E —hoolono—ulono ana—e,
 He—noi—he uwalo aku ia oe,
 E Palilaa ia Palikomokomo
 E Palimoe ia Palialiku
 E Palihoolapa ia Palimauna
 E Palipalihia a pale ka pali
 Ia Paliomahilo—

Ku ka pali ia Paliku,
 Hoololo ka pali ia Ololo
 Hele ololo ka pali ia Paliku
 Mana o Paliku ia Palihai
 Kaa ka Palikaa ia hiolo ka pali —
 E O [Pa]lihiolo —
 E hiolo, e naueue ka pali,
 E oni ka pali, e hemo ka pali,
 E lele ka pali a kaa ka pali,
 Na kupuna pali o'u i ka po —
 Po wale kuu maka i ua pali nui,
 Eia la i ke alo —
 Hooni au la, oni;
 Hapai au la, hiki,
 A hiki a lewa ua pali,
 Kaikai au la hiki,
 A hiki hoi —
 Amama — Ua Noa — lele wale.

Mei 12, 1906

Oiai o Haumea e uhau ana i keia pule, aia na hua pule ke oni kapalili 'la i ka waha me he oni ana la na ke alelo lalapa o ka uwila; a aia kona mau lima ke kipaipai 'la ma na aoao apau o ua pohaku nei. I kela ame keia manawa ana e kipa'ipa'i ae i ua pohaku nei, e onioni ana ia me he luliluli ana na ka lala laau i koaniania e ke ahe lau makani. A ke nana aku nei o Kali'u i keia kupiana ha nui e lawelawe kamahaoia mai nei e ka wahine malihini, ka mea hoi ana i koho wale iho ai iloko ona, he wahine oiwi kino papalua no ia ana e ike aku nei, a nune pihoihoi wale iho la no ia iloko o kona noonoo iho:

“He keu ka hoi! aole au i ninau aku nei i ka inoa o nei wahine malihini, e

maopopo ai la hoi ia'u kona ano. O ko'u inoa ka kela wahine o ka ninau ana mai nei; a hoike aku nei nohoi au i ko'u inoa! a naaupo loa iho la hoi au i ka hoomahu'i ole ana 'ku i kona inoa."

Oia hele no ia o ka pule a ua Haumea (Papa) nei a pau; o ka hemo ae la no ia o ua pohaku nei; a olelo mai la oia ia Kali'u:

"Aia a mahope hoike ak[u] au ia oe i ko'u inoa. Aia hoi a pau ka papaia-awa ana a kaua. A ke ike mai la no oe i ka pohaku imi wai a kaua. E nou au iaia nei a e nana aku oe i ka ehu o ka wai i ka oili pulelo i ka lewa. I naue auanei ka honua a haalulu me he hooniia ana e ke olai, e manao iho oe ua puka ka wai. A mamua nae o kuu nou ana 'ku iaia nei, e kii aku oe i ka awa o kaua."

He eleu wale la nohoi ka Kali'u a loaa ke kanoa awa o laua a lawe mai la a ma kahi a Haumea e ku ana. I kela wa, hookomo aku la o Haumea i kona lima akau malalo o ua pohaku nei, me ke kahea ana iho:

E Kane-i-ka-pohakaa—e! E ala!

E Kane-lu-honua—e! E ala!

E Pohaku-o-Kane—e! E ala!

Ia pau ana no o keia kahea ana a ua o Haumea, o ka oni ae la no ia o ua pohaku nei, oia no oe o ka oni ana a ka mea kino ola. He imo ana iho na ka lau lihilihi o na maka o Kali'u, pa ana keia makani ikaika, a pakele ua wahi kanaka nei mai olepe pu ia e ka makani, a ke lohe nei hoi ko Waikahalulu ame koia mau kaiaulu apau i nei mea halulu e oni nei iloko o ka lewa: aole i liuliu mahope iho, naue ana ka honua a naka haalulu ae la, me he mea la ua hoonaeia ka honua holookoa e ke ola'i, a uina pahu ana kekahi mea. He wa pokole wale no, ua ike aku la o Kali'u i ka pii ana ae o kekahi ohu pohina mai kahi kahawai ae o Waolani a hala iloko o ka lewa. Ia wa i olelo mai ai o Haumea i ua wahi kanaka nei.

Mei 14, 1906

"Kiinaia ka wai o ka awa o kaua. Holo aku no oe me ke kanoa nei a i kahi

no oe o ka wai e hana mai ai a maemae a maikai ka awa, alaila, hoihoi mai oe."

Ua holokiki aku la ua o Kaliu a hoea i kahawai, i nana aku kona hana e hu ana ka wai-puna mai keia aoao aku o ke kahawai a haule aku la iloko o kekahi lua hohonu malalo aku. Oia no kela ki'owai o Puehuehu i keia wa.

Ua oleloia ma keia moolelo kahiko, o kahi e ku nei ke kawa o Puehuehu, oia kahi o ua kahawai la i upoho ia iho ma ka haule ana aku o ka pohaku a Haumea i nou aku ai, elike me ka mea i hoikeia ae la.

Malaila nae ka haule ana a ua pohaku nei a loaa ka wai mapuna maluna iki mai, ma kahi mahope iho o ka hale laau e ku nei, ma ka aoao malalo, huli ma Ewa o ka uwapo e moe nei ma Alanui Kuakini. Olelo hoi kekahi poe, o ua pohaku 'la a Haumea i nou ai, oia no kela pohaku nui e ku nei maloko o kekahi wahi pa hale i nohoia ai e kekahi kanaka lawelawe o Wili Raiki o Kauai i kahi wa i kaahope ae nei.

A hoea o Kaliu i kahawai, elike me ia i hoike mua ia ae nei, e huai ana he wai mapuna aliali maikai a kahe aku la me ka ikaika a haule iloko o ka lua hohonu malalo, a he ki'owai malihini loa hoi ia iaia.

Aohe a ianei hoapaapa ana iho: eleeleu iho la ka ianei hoka ana i ka awa apau, hoi mai la oia me ka piha pahaohao nui o kona noonoo no keia mea kupaihana a kona mau maka e ike nei.

Iaia nei nohoi a hala mai, ua piha mai la ua wahi nei i na kanaka o kela aoao mai, a pela nohoi me ko keia aoao aku, a he ikuwa nui ia o na mea apau no keia wai kupanaha.

Hoi mai la keia a hoea imua o ka wahine kamahao me ka piha ilihia, a olelo aku la: "Eia ka awa la ua wali a ua maikai."

"Ua pono," wahi a Haumea i pane mai ai. "E kahee mai oe i ka awa o kaua iloko o ka apu a pau; alaila, haawi mai oe ia'u."

Hana iho la nohoi o Kali'u i ua awa nei a ku i ka apu; a haawi aku la i ka wahine hookalakupua me ka olelo ana aku: "Eia mai ka apu!"

O ko Haumea lalau mai la nohoi ia i ua apu nei; a uhau iho la i ka pule.

Mei 15, 1906

"Eia ka awa, e ke akua,
 He ai nau e ke akua,
 He ai na kini, na ka mano ame ka lehu o ke akua,
 O ke akua i ka po loa,
 O kini o ke akua, lau a menehune ke akua—
 Mai ka hikina a ke komohana
 Mai ka la kau a ka la komo,
 Mai kai Koolau a kai Kona,
 Mai ka paa iluna a ka paa ilalo
 Mai ka hooku'i a ka halawai,
 E halawai apau, eia ka ai, ke o,
 Eia la he awa—
 He awa nana pono, nana hewa,
 He uli pono, he uli hewa.
 He ola, he make,
 Huaina ke ola o ke kanaka
 O ke ola nui, o ke ola loa
 Au a ke akua,
 Ola kuu aloha, Ola loa no—
 Amama—Ua noa—lele wale."

I nana iho ka hana o ua o Haumea i ka punohu o ka awa ua ku i ka akau o ka apu. Alaila, haawi mai la oia i ua apu nei ia Kaliu, me ka olelo ana mai:

"Ke hoike mai nei ke akua o kakou, ua ola ke kanaka a kaua e makee aku nei. Eia ke akua ma ka aoao makaukau no ke kokua mai a hooko mai i ko kaua makemake. Ua ola. O—ia! Inu ia mai ka awa o ke akua o kaua!"

Inu ae la o Kaliu a pau; ia wa olelo mai la o Haumea iaia ma ka ninau ana mai:

"He ohana no nae paha kou?"

Ae aku la no ua wahi kanaka nei me ka olelo ana: "No'u wale no ka ohana o nei wahi e nonoho mai nei. O kane ame ka wahine. A i keaha la?"

"Eia: E hele oe e kuahaua i ko ohana apau e pii ma kela kaola pali e ku mai la. Pii a haule ma kela aoao o ke awawa o Kalililihi-o-Laumiha; a haule ilalo, alaila, pii pololei no oukou no uka o Kilo-hana. A o ko oukou wahi ia e noho ai. Oiai e alahula ana o kai nei i ke kaua. E hele oe, a e hele au e nana wale aku i ke kanaka nona ke ola a kaua i hailona iho la."

Mei 16, 1906

O ko Haumea hele aku la no ia a iho i ke kahawai o "Puehuehu," ike aku la keia e muia ana na kane, na wahine ame na kamalii ma kahi a ka wai e haluku ana: Ike mai la hoi ua puulu kanaka la iaia nei a hooho ae la:

"E! he wahine malihini ae hoi keia e hele mai nei. [Eia ae] ua ohu i na lipolipo o ka wao-kele. He keu nohoi a ka wahine ui. Owai la nei wahine?"

Olelo ae la hoi kekahi poe o lakou: "Malia o ka wahine aku kena a ke kanaka nona ka imu e a mai la. Aloha wale no ka hoi ka imi ana mai o ka hoa pupuu anu o na po o ka Hooilo!"

O ko Haumea hele aku la no ia, a kokoke i kahi a ua poe nei e ku ana; haawi aku la keia i ke aloha ma ka olelo ana'ku:

"Anoai wale oukou a—pau! Aloha, ea!"

Aloha mai la nohoi ua poe nei, me ka olelo ana mai o kahi o lakou: "Malihini oe o na pali?"

Ae aku la nohoi keia; a hoomau aku la i kana olelo ana:

"Mai koa uka mai nei keia i iho mai nei; a ma o ae nei no i lohe mai la au, he kanaka ka, e kaluaia ana i ka imu ko onei wahi. A o ka imu no paha ia e a mai la?"

Ae mai la nohoi ua poe nei, me ka olelo ana mai: "Hikiwawe aku nei makou a holo mai la hoi e nana i keia mea kupanaha, ua enaena ka imu; a, aia

makou a hoi aku, alaila, halii kauwawe maluna o ua kanaka la. A pehea; o oe nae paha kana wahine?"

Ae aku la keia me ka hoike ana aku i ua poe nei:

"O ka'u wahi pupu niau kane kela. I kahi nohoi au i auwana ai i keia kakahiaka, a i ke kahi-kole ana o ka la, hoi mai la i kauhale a i nana iho ka hana, aohe ke kane ka hoa pili a hoa hoomanawanui hoi o na la inea a ka nele. I nana mai auanei ko'u hana, i ke alanui, ike mai la au me ka walohia launa ole o ka naau e kaialupe ia ana keia i kai nei, a kahaha wale ae la no au, e laweia mai ana ia e make. A oia keia a'u i hele hoomanawanui mai la. O ka ike wale aku ka paha i [----] maka o ke kane la, a hala aku ia ma kela aoao."

"A ua pono!" i hooho mai ai ua poe nei, me ka olelo ana mai iaia nei: "E hele pu ae kakou a ike aku oe i [--- ----] [kau kane?] aloha, a na ka ilamuku hoi o ke alii ka hana mahope aku o ia wa."

Mei 17, 1906

O ko lakou nei pii aku la no ia mailalo aku nei o kahawai a kau iluna, ike aku la no keia i ke kane, ua hauhoaia a paa i ke kumu ulu. A ua ike mai la nohoi o Wakea i ka wahine a kulu iho la kona mau waimaka, a kau pololei mai la kona mau maka i ka wahine, a na ka waimaka no e hu'e i ka lau o ka lihilihi.

A olelo mai la na kamaaina a ia nei i hele pu ai me ke kuhikuhi ana mai iaia nei: "Aia ko kane la ke paa mai la i ke kumu ulu; a ua ike mai la no nae ia oe. Aia la ke uwe mai la. Aloha ino!"

I keia wa i puai ano e ae ai kekahi ula puni a paa na helehelena o Haumea, oia no oe o ka ua koko e popo'i pu ana i kona poo holookoa; a he mea kupaihana no ia i ka ike mai a na mea apau. Hele aku la nohoi keia me ke aluka kanaka i pii pu mai ai oia mailalo mai o kahawai no kahi o ka imu e a mai ana. A kokoke keia i ka imu, olelo mai la kekahi wahine:

"Auhea oe, e ka malihini, maanei oe e ku iki iho ai e hele ae au e kamailio i kela kanaka ilikou loihi e ku mai la. O kela ka ilamuku. Ina oia e ae mai ia oe e

ike i ko kane, alaila, hele no oe a honi i ko kane.”

Ku iho la nohoi o Haumea ma kahi a ka wahine kamaaina i olelo mai ai iaia; a hele aku la ua wahine kamaaina la e kamailio i ka ilamuku.

“I hele mai la au ia oe,” wahi a ua wahine nei i pane aku ai i ka ilamuku nui o ke alii Kumuhonua, “e nonoi aku ia oe, e ae mai oe i kela wahine malihini e ku mai la, e hele mai hoi ia e ike i kana kane e paa nei malalo o kou malu: oia kela pio e paa mai la i ke kumu ulu.”

“Heaha la auanei hoi,” wahi a ua ilamuku nei i pane mai ai, “e kii aku oe a lawe mai e ike ae i kana kane. Eia ka, nana keia kane. E awiwi aku oe o ania loa ae ka imu; eia la ua enaena ke a.”

O ka hoi mai la no ia o ua wahine nei a loaa ka wahine malihini, olelo mai la ia: “E hele mai kaua: Ua aeia mai la oe e ike i ko kane. E wiki kaua. O ka pa aku ka paha o ka ihu i ke kane la; he ike ia. Oi—a! Hele ae kaua.”

Mei 18, 1906

Ae mai la o Haumea me ka olelo ana mai i ua wahine la: “Ua ola oe ame kou ohana!”

O ko laua nei hele aku la no ia a kahi o ua wahine kamaaina nei i ku iho ai a hele loa aku la o Haumea i kahi a ke kane i hoopaaia ai a paa i ke kumu ulu. Oiai keia e hele aku ana, ke ike aku la no keia i ka hiolo mai o na waimaka o ke kane ma na papalina. Iaia nei i hele aku ai, ua hoohuli pono mai la oia i kona kua i kahi a ka ilamuku e ku ana. A o ke anaina kanaka hoi keia e ku aku ana, ke nana 'la lakou i ka uwe mai o ke pio a i ka hiolo waimaka ole hoi o ka wahine; a he mea haohao no ia i ko lakou noonoo.

Oia hele no ia o ua Haumea nei a mamua pono o ke alo o ke kane, anehe aku la e honi; aole nae i pa ka ihu i ke kane, o kona pa'i aku la no ia i ke kumu ulu. He halulu ka na mea apau o ka lohe ana; he naueue ana hoi o ka honua, o-wa ae la ke kumu ulu, a hamama mai la ia me he waha 'la no kekahi ana nui.

A ia wa no i onou aku ai o Haumea i ke kane iloko o ua kumu-ulul nei; a

oia nei aku nohoi mahope. I lawa no ia laua nei a nalo iloko o ke kumu ulu, o ke olo ae la no ia o na leo hooho pihoihoi o ka lehulehu, e ikuwa ana mai kela pe'a a keia pe'a o ka aha kanaka:

“A lilo ke pio—e! A lilo ke pio! He wahine kupua ka keia i hele mai nei. Ka! He keu ka mana! Aohe lua!”

I keia wa i kena ae ai ka ilamuku i na kanaka e kua i ke kumu-ulu. O ka lele aku la no ia o na kanaka me na ko'i pahoa a kua aku la i ke kumu-ulu. Pa no ka maka o ke koi i ua kumu ulu nei, hemo mai la ka mamala a lele mai la a pa no i ke kanaka make loa. Manao iho la hoi kanaka, he ulia wale no keia make ana i ikeia ae la, a hoomau no i ke kua ana; aka, ua hemo mai la no ka mamala, pa no i ke kanaka make. Pela i nokeia ai ua poe kanaka la i ka luku a hiki i ke koe kakaikahi loa ana o ua poe la. Maopopo iho la i ka ilamuku, aohe pono i koe, o kona hoouna iho la no ia i ka elele e holo e hai i ke alii no ka nallowale kupanaha ana o ke pio.

Mei 19, 1906

E haalele kaua, e ka makamaka, i ke kamailio ana no ka elele e holokiki la imua o Kumuhonua, ke alii; a e nana ae kaua ia Wakea ame Haumea iloko o nei nallowale ana o laua iloko o ke kumu-ulu.

Mamuli o ke ano papa-lua o Haumea, ua oily aku la no laua ma kekahi aoao o ke kumu ulu, a haule i ke kawa o Waikahalulu, a ma kahawai laua i hele ai a pii ma keia aoao i kai nei o Kamakela. A mai keia wahi aku, hoi aku la laua no uka o Kalihilihi-o-Laumiha i ka luna o Kilohana.

E huli ae kaua, e ka mea heluhelu, a nana ae ia Kali'u elike me ke kauoha a ka wahine kupaianaha ana i ike ai a i halawai pu ai, ua hele aku la oia mawaena o kona poe ohana mai uka mai o Waolani a hoea i kai nei o na wahi e kapaia nei o Kamakela ame Kamanuwai e hoike ana ia lakou i kona ike ana i kekahi wahine a ke kupaianaha nui wale ame kona ike pono ana nohoi i kana mau hana hookalakupua. Hoike mai la nohoi oia i keia poe i kona lohe ana mai i ka

poe o ko lakou wahi i hele e nana i ke kaluaia ana o kekahi kanaka ma Waikahalulu i ka imu mamuli o ke kauoha a ke alii: no ka pakele ana o ua kanaka la mamuli o na hana a keia wahine, oia hoi ua hoea keia wahine ma kahi i hoopaaia ai kana kane i kekahi kumu ulu, a ua hiki aku keia wahine kupaihana malaila a ua pai aku la i ua kumu ulu nei a owa ae la; a malaila laua i komo aku ai, a nalowale. O ka poe keia i kua i ua kumu ulu nei, ua pau i ka make i na mamala o ua kumu-ulu nei.

A hoike pu aku la nohoi ua wahi kanaka nei imua o keia poe ohana ona, ua kauohaia mai oia e ua wahine la e haalele lakou ia kai nei a e pii lakou, kona poe ohana apau, maluna aku o ke kuamoo pali o uka ae o Kapalama; a malaila aku a hoea i Kalihi, a pii a hoea i uka o Kilohana, oiai e hoea mai ana he kaua nui maluna o ka aina.

He mea oiaio, ua pii iho la na ohana o ua o Kaliu mai ka uka a ke kai no uka o Kilohana; o kane, ka wahine ame ka lakou poe keiki. I keia poe i hiki aku ai i uka o Kalihi ua halawai aku la o Kaliu me Haumea; a ua ike mai la o Haumea iaia ame kona poe ohana. Ua ike ae la nohoi keia poe ia Wakea.

Mei 21, 1906

Alaila, olelo mai la o Haumea ia Kaliu:

“E aho i poe kakaikahi o oukou ke noho me maua iluna o Kilohana a ilalo nei nohoi; a o ka nui o ko ohana, e hoi lakou ma ka huli Koolau; a o ka aina oia o Lolohana [Lolahana?]; oia no kela kalana aina e nee mai la mai ke kawelu mai o Lanihuli a hoea i ka pali o Paliku. O ko oukou kaulana aina ia e noho ai. E mahi i ka ai mauka, a he ia no ko kahakai, oia ka noho ana o na Koolau. E a’o oukou, na kane, i ka ike kaa laau, oo maka ihe, ame ka pololu, ame na ano ike apau e pono ai ka oihana hakoko.

“He mea maikai i na wahine a oukou ke a’o ana i keia mau ike, o ka oi aku nae, o ka ike hoohei ikoi, ka lua ame ka maka ihe. He mau makaukau keia no ko kakou noho ana o keia mua aku. A e noho aloha oukou me na makaainana o

keia Koolau. O ke alii o Koolau, oia o Olopana, aia kona wahi i Kailua.

“A no ko oukou pilikia hanau keiki, ea, na’u ia mea e hana aku. E kanu no au i kuu laau hoohanau keiki ma Luluku, kahi a oukou e noho aku ai. O ka inoa o keia laau, oia o Kalauokekahuli, a o kona mau pua o Kanikawi ame Kanikawa. E lilo oe ame kou poe ohana i ohua no maua.”

Ua ae aku la o Kaliu ame kona poe i keia mau olelo a Haumea; a ia wa i ninau aku ai o Kaliu ia Haumea ma ka olelo ana aku:

“Nani ia, ua haalele aku la au ame kuu poe ohana i ko makou nohona, a hele mai la makou mamuli ou; a ke nonoi aku nei au ia oe, e hai mai oe ia’u i kou inoa. Owai kou inoa?”

“O Haumea ko’u inoa; a o kona ano he kino lau, a he kino lehulehu. Aka, oko’u inoa kupuna, ea, o Papa, ka papa uno’awa’awa’ a kua, a kuku ooi hoi. O ko ianei inoa la o Wakea,” wahi a Haumea i pane mai ai me ka hoomau ana mai nohoi i ke kamailio ana:

“A o Paliku ame na pali apau au i lohe ai i kuu pule i uhau ai au i ka awa o kaua, oia na inoa o ko’u mau kupuna mai ka po mai. A o Paliku, oia kela pali e pale ana ia Koolau-poko ae nei ame Koolau-loa. Ua heaia kela pali mamuli oia kupuna o’u, a o ke poo nohoi ia o ko’u mookuauhau.”

Mei 22, 1906

He mau la ka noho ana o Kaliu ame kona poe ohana mauka o ka waonahele o Kalihi, a hoi aku la lakou no ka huli ma Koolau, elike me ka Haumea i hoike mai ai.

A mamua o ko kaua nee ana aku imua, e ka makamaka heluhelu, e hoomaopopo kaua ma keia wahi no kela inoa Kali’u. O ka inoa keia o kela apana aina ma ka aoao makai o ke alanui Kuakini, maluna aku o ke kahawai o Puehuehu; a ua oleloia, ua loaa ia inoa ia wahi mamuli o ka inoa o kela kanaka i hoikeia ae la ma ka iwi kuamoo o ka moolelo, oia hoi o Kali’u. Nolaila, ua loaa mai kela inoa, Kaliu mai ka wa mai o Wakea, a he inoa kahiko loa hoi keia.

A o kekahi mea hoakaka aku ma keia wahi, oia ka mea e pili ana i ka ulu;
 O ka ulu wahi a keia moolelo oia kekahi kino o Haumea. A i ka wa kahiko o Hawaii nei, ua lilo ka ulu he akua no kekahi poe; a ua hoomanaia ma ka inoa o Kamehaikana. A penei ke mele Koihonua a ka poe kahiko no Haumea ame kona kino kumu-ulu:

“O uliuli wahine ia o Nuumealani
 O Mehani Nuu manoanoa o Kuaihelani i Paliuli
 Liholiho eleele; panopano, lani ele,
 Kamehanalani o *Kamehaikana*
 O Kamehaikana akua o Kauakahī
 Akua wahine, o Kuihewa ke akua
 I ke oki nuu, i ke oki lani o Haiuli
 Haalele i ka houpo, huhu lili punalua
 Kau i ka moku o Lua, o Ahu-a-Lua noho i Wa-wa o (Wa-wau)
 Wahine akua a Wakea
 O Haumea wahine o uka o Kalihi
 Noho i Kalihi, hele i kai
 Komo i ka ulu, he ulu ia,
 Loaa ia kino hou ona, he ulu
 O ke kino ulu; o ka pahu ulu o lau ulu ia nei
 O ka lala ulu o Kamehaikana
 O Kamehaikana ia o ko inoa ulu, a lau ulu
 He lau ke kino o ia wahine o Haumea
 O Haumea nui a ke aiwaiwa

Mei 23, 1906

(Hoomauia.)

I aiwa-iwa no Haumea i ka noho

Nonoho i na moopuna
 I ka momoe i na keiki
 Moe moopuna kualima aku ilaila
 Moe moopuna kuaono mai ia nei
 Moe moopuna kuahiku aku ilaila
 Moe moopuna kuawalu mai ia nei
 Moe moopuna kuaiwa aku ilaila
 Moe moopuna kuaumi mai ia nei
 Moe keiki ia Kauakahi o Kuaimehani ka wahine
 Moe moopuna ia Kauahulihonua
 O Hulihonua ka wahine
 Moe moopuna ia Haloa, o Hinamanoulua'e ka wahine
 Moe moopuna ia Waia, o Huhune ka wahine
 Moe moopuna ia Hinanalo, o Haunuu ka wahine,
 Moe moopuna ia Nanakahili, o Haulani ka wahine
 Moe moopuna ia Wailoa, o Hikapuanaiea ka wahine
 Hanau o Kio, ikeia o Haumea
 Ikea o Haumea, he pi-alualu
 Hookahi no; he lehu ka inoa
 Lehu ka lani, menehune na liko, na lau.

* * *

* * *

O keia ke mele a ka poe kahiko, e hoike ana i ko Haumea noho ana i Kalihi
 a iho i kai nei lilo ai oia i ulu, a kapaia kela kino ulu, o Kamehaikana. E kakoo
 ana keia mele i ka mea i hoikeia ma ka moolelo e pili ana i ko Haumea iho ana
 mai uka mai o Kalihi a hoea i Waikalalulu ae nei, kahi ona ame Wakea, kana
 kane i komo ai iloko o ka ulu; a kapaia ai ka ulu o Kamehaikana; a oia hoi ke
 kino ulu o Haumea.

A ma keia wahi aku o ka kaua moolelo, e ka makamaka heluhelu, e
 hoomau ai kaua i ka nana ana i ka moolelo o Wakea ame Haumea. A e nana ae

kaua i ka huakai a ka elele i hoounaia ai e ka ilamuku i o Kumuhonuna 'la.

* * *

* * *

I ka hoea ana aku o ka elele imua o Kumuhonua, ia wa no oia i ninau mai ai i ua wahi elele nei: "Pehe mai la ke pio a oukou?"

Mei 24, 1906

Pane aku la ua wahi elele nei: "Aohe a makou pio. Ua pakele aku oia mai ka lima aku o ka ilamuku o ke alii."

A ia wa i hoike aku ai ua wahi elele nei i ke alii i na mea apau e pili ana i ka pakele ana o ke kanaka pio, e like no me ia i hoikeia ae nei mamua. I ka lohe ana o ke alii i keia mea, ua kani iho la kana uhu, a kulou iho la kona poo ilalo; a liuliu, ea ae la ia iluna, a olelo ae la:

"Owai aku la, la [*jic*] hoi nei kupua wahine nui, e hele la a naha ke kumu o ka ulu? Hookahi wale no wahine o keia ano, oia o Haumea, a o kana kane o Wakea. Aia nae ko laua wahi i noho ai ilalo o ke kuamoo o Paliku. Hele nohoi a oia keia i puka mai la, alaila, e alahula ana ka aina i ka ehu a ke kaua. Heaha la hoi, hele nohoi a o olua io keia mau hookalakupua, alaila, o ke kahua kaua kahi e loaa ai ko olua aina a pela hoi me ko'u nele."

I kela wa, o ke kauoha ae la no ia o ua alii nei i kana mau kukini e holo lakou a puni o Oahu nei e kukala i na kanaka o kona mau okana aina apau e hoomakaukau no ke kaua; a e noho hoi lakou me ka makaukau no ka wa e kaheaia aku ai lakou no ua hana la. Ua hooko aku la na elele kukini i ke kauoha a ke alii Kumuhonua; a ua hele kaahela aku la lakou apuni o Oahu nei, e kukala hele ana i na kanaka o ke alii ma kela ame keia kalana i ka olelo kauoha a ke alii Kumuhonua.

I ka lohe ana o na kanaka a puni o Oahu nei i keia leo kuahaua a ke alii, ua nui ko lakou pihoihoi ame ka pioloke nui; a ua ninau aku a ninau mai lakou ia lakou iho no ke ano o keia kaua e hiki mai ana, a owai la keia alii kipi o ka aina e hoeueu ia nei keia kaua. Aka, elike me ke kuahaua alii, ua

hoomakaukau ae la no lakou ia lakou iho me ka hekau ana mai o ko lakou mau maka o ka la e kaheaia aku ai lakou no ke kaua.

No ke kalana mai uka mai o ka Nuku o Nuuanu a hoea i kai nei, e hele ana mai Moanalua a hoea i na kaha o Waialae mai Wailupe ma a hoea i Koko, ua makaukau ae la na kanaka koa o ke alii Kumuhonua. A ke ike nei no o Papa i keia hooliuliu kaua nui a Kumuhonua.

Mei 25, 1906

Ua kauoha ae la nohoi o Kumuhonua i kona poe kahuna, na kilo, na kuhikuhi puuone, na makaula, na kakaoleso ame ka poe ike apau o ka mokupuni o Oahu nei e hele mai lakou e kuka pu me ia no keia kaua ana e hoala nei: a i hoike mai hoi lakou imua ona i ka lakou ike no keia wahine hookalakupua nana i kii mai a kaili aku i ke pio i makaukau no ka make.

Ke ike la no o Haumea i keia mau hana a ua 'lii Kumuhonua nei. Nolaila, i ka noho ana o na poe ike nana ouli, nana opua kau ame na ano ike apau oia au, ua kuu mai la ua Haumea nei i kona mana kino papalua, a poele, pouli ka ike o ua poe kahuna nei. Oi noke ua poe kahuna nei i ka nana, i ke kilo a i ka huli i kahi e maopopo ai keia wahine me kana kane, aole no he wahi mea a loaa iki, a ia wa i olelo aku ai o Kumuhonua i ua poe ike kilokilo nei ona a nana opua hoi, me ka huli-honua ame ke kuhikuhi puuone: he poe haha poele.

A i kekahia la ae, ua hoea aku la kekahia kahuna imua o ua alii Kumuhonua nei, a olelo aku la:

"Auhea oe, e ke alii, e ku ana no ke kaua mawaena o na aoao elua; o kou aoao ame kela aoao, make no a make, pa no a pa. E hookuuia mai ana nae ka lanakila o kou aoao maluna o kela aoao. E nee ana ke kaua au ame ko hoa paio i ka moana; aka, e lanakila ana nae ko hoa paio maluna ou ma ia hope aku; a nona ana ka aina ame kana mau mamo ma ia hope aku."

"Pela anei kou ike no ka hopena o keia kaua a'u e hoala nei?" wahi a Kumuhonua i ninau mai ai i keia mau kaula e kamailio aku nei imua ona.

"Ae. O ka'u ike keia. O kela wahine i wa-hi mai la i ke kumu-ulu, aohe ia he wahine e ae, aka, o Haumea no ia, ka wahine a Wakea o Paliku. O ka ulu a ua wahine nei i wa-hi mai la, o kona kino kumu-ulu no ia. A o Kamehaikana ka inoa oia laau ma ka moolelo o ka papa akua o Hawaii nei. Nolaila, pa no ka lima o Haumea i ke kumu ulu, wehe no ka ulu i kona kino, a lawe no i ka haku alii oia laau i noa ai. E haawi mai ana nae o Haumea nau ka pa o ke kaua hope loa mawaena o ko laua aoao ame kou, a e lawe ana ke kai ia laua ame ko laua mau ohua; a mai ke kai mai laua e hoi hou mai ai a pae i ka aina nei; he kaua hee wale ko kou aoao e ke alii. E ku ana ka laua heiau i ka moana, loaa no ka laua mohai moo puua i ka moana, a he mohai aala ia. Ilaila huli ke au o ke kai ame ka aina mamuli o laua; a ai-alii laua i ka aina nei," wahi a ke kahuna i pane aku ai i ke alii.

Mei 26, 1906

He mea maopopo, ua hoanoe loa ia ka noonoo o ke alii no keia mau olelo a nei kanaka; a ua komo ka hoohuoi nui loko ona no keia kahuna; a ua ninau mai la oia i kona inoa:

"Owai kou inoa; a no ka mookahuna hea oe?"

"O Kamoawa ko'u inoa; a no ka mookahuna au o Paliku ame Ololo," wahi a ua kahuna nei me ka hoomau i ka olelo ana aku: "A i hele mai la au e imi i haku no'u."

Ia wa olelo mai la o Kumuhonua, ke alii, i ua kahuna nei:

"Aohe ou haku o onei. E hele oe e imi i haku hou nou. Aia kou mau haku kupono e noho ai o Haumea ame Wakea."

"Heaha la hoi! E imi au i haku no'u. Ua nele ae la au ia oe," wahi a ua kahuna nei i pane aku ai i ke alii me ka hoomau ana 'ku no i ka olelo ana: "Auhea oe, e ke alii! O kahi i hanau ai o keia wahine o Hau-me, eia no ia ma o ae nei i kahi muliwai o Apua-ke-Hau. A no kela inoa Hau o Apua i heaia ai keia wahine o Hau-me. A o ke ano o keia inoa Hau-me, he kino lau kona ano, he

kino manamana, he kino paee, he aiwaiwa. O ke aloha no kou, e ke alii."

Pau no keia mau olelo a ua kanaka nei, o kona ku ae la no ia i kulana a haalele aku la i ke alo-alii; a hele mai la oia. I ka hala ana mai o ua kahuna nei, a kaua i ike ae nei i kona inoa o Kamoawa, ua huli ae la o Kumuhonua i kona poe kahuna ame na kilo a ninau aku la:

"Pehea ko oukou manao no na olelo a keia kanaka i hai mai nei imua o ke alii ame oukou pu nohoi?"

Ia wa i pane mai ai kekahī o kona mau kakaoolelo:

"Aohe i maopopo ia'u he mookahuna kekahī mai ka po mai ma o Ololo 'la ame Paliku, elike me na olelo a kela kanaka i hai mai nei imua ou, e Kalani. No ka nele o ko'u ike ia mookahuna; nolaila, ke manao nei au, aohe oiaio o na olelo a kela kanaka i hoike mai nei ia oe, e Kalani."

"Ae; ke hilinai nei au maluna o oukou e ko'u poe kahuna. Aia ia oukou ko kakou ola ame ko kakou make," wahi a ke alii i pane aku ai imua o ua poe kahuna nei ona me ka hoomau ana 'ku nohoi i ka olelo ana, "Nani ia, ua lohe ae nei no kakou i na olelo a kela kanaka, a eia hoi oukou ke hoole mai nei."

Mei 28, 1906

I ka wa a Kamoawa i haalele aku ai i ke aloalii o Kumuhonua, ia wa i huli ae ai kana nana ana ma na pae mauna a ike mai la i ka pi'o o ke anuenue i uka o Kalihi, a ike pu mai la nohoi oia i na kahoaka e hoike ana, he alii nui ka mea nona ia mau hoailona ana e ike mai ana. A ike mai la nohoi oia, aohe alii a kupua e ae nona ia mau ouli kamahao ana e ike ana, aka, no Haumea a no Wakea no ia; alaila, kani iho la ke u a ua kahuna nei, a olelo ae la ia:

"Ae; o olua ko'u mau alii, ola na iwi. Owau nohoi ke kahuna ku no olua i ka moku!"

O ka manawa iho la no ia o ua kahuna nei i pii ai i uka o Kalihi. Oia pii no ko ia nei a hoea iluna o Kilohana, a ka hale nohoi a Wakea ma e noho ana. I ua kahuna nei i pii aku ai mai kai aku nei, ua ike mai la no o Haumea a ua hai aku

oia i ke kane ia Wakea, i ka olelo ana aku:

“Ei ae ke kahuna ke pii mai nei?”

Ninau mai la o Wakea i ka wahine: “Owai ia kahuna?”

Pane aku la o Haumea: “O Kamoawa ae keia kahuna. A he kuku ena ahi ia noloko o ko'u mookahuna, oia o Paliku ame Ololo. He kahuna ike, a he kahuna mana nohoi. O ko kaua kahuna keia. He huakai imi haku keia a nei kanaka e hele mai nei. Ua hoea mua aku nei oia imua o Kumuhonua me kona manao e noho me ia; aka, ua hooleia mai nei; a no ia mea, ua imi mai nei oia ia kaua.”

I ka pau ana nohoi o keia mau olelo a Haumea i hoopuka aku ai imua o ke kane, o ka wa ia a Kamoawa i hoea aku ai i ka hale, elike me ia i hoikeia ae nei.

I ka hoea ana aku o ua kahuna nei ma ka nuu e hehi aku i ke kipaepae liili a komo aku iloko o ka hale, oia ka wa o ua kahuna nei i uhau aku ai i keia pule:

“O Lailai, ka mole i ka po

O Olai-ku-honua ia

O owela, o owe, a owa ka lani

Oia wahine pii lani a pii lani no

Pii aoa lani i ka nahelehele

O onehenehe, lele ku ka honua

O kama hoi a Kii i oily ma ka lolo

Puka, lele, lele pu i ka lani.

(E HOOMAUIA AKU ANA.)

Mei 29, 1906

Hoomauia.

Kau ka omea, ke aka-ula haihai-lona

Kau i ka lae, he hua i-i

O ua kino ulu ou la ke akua

Wahine akua a Wakea,

Wahine hoopahaohao a Makea
 Ka wahine no Iliponi, iloko Ilipakalani
 No ka aunaki kuku ahi kanaka
 Oia wahine noho i Nuu-mea-lani
 Aina a ke aoa i noho ai
 I hohola pa-hiwa ka laukoa
 He wahine pahaohao wale keia
 Hoopahaohao ana i kona kino
 He kini, he mano, he lau, he lehu ke kino o ka wahine
 Oia nohoi ke hoi iluna
 A ka laalaau aoa o Nuu-meа lani noho mai
 Hookauhua ilaila, ho-owa i ka honua,
 Ho owa i ka ulu, o ua kino ulu ou la—e.
 O ko'u aloha kau e ike mai,
 A ola au ia oe, e Hau-meа.”
 I ka pau ana o nei pule a ua Kamoawa nei, kahea mai la o Haumea: “Komo
 mai. E komo e Kamoawa, ke kahuna, ke kilo e puni ai ka aina.”
 Komo aku la nohoi keia a noho ae la ma kekahi aoao o ka puka; a ia wa i
 olelo hou mai ai o Haumea:
 “I hele mai la oe e imi i haku no ka nohona o keia mua aku, ea?”
 Ae aku la nohoi keia; a olelo aku la:
 “O ko'u kumu nui iho la no ia i hiki mai la i Kalihi-lihi nei o Laumiha. I imi
 mai la no au ia olua i mau haku no'u; a ua loaa iho la olua ia'u e o'u mau haku.
 A i hai aku au ia oe e Haumea, wahine akua a Wakea, Eia na elele o
 Kumuhonua, ka hoa paio o olua ke kukala hele nei ma na pe'a apau o ka moku
 nei o Oahu, no ke kaua mai ia olua. Aia kona mau papa kahuna, na papa
 kuhikuhi-puuone, na papa kilokilo, na papa onioni honua ke nana la i ko olua
 wahi e make ai.”
 Ae mai la nohoi o Haumea me ka olelo ana mai:

Mei 30, 1906

“Ua ike aku nei au ia mau mea apau. A he oiaio e lanakila ana no ia i ka ehu kakahiaka; aka, i ka ehu ahiahi, ea no’u ia kewai. E nee ana au me ke kahuna a ku i ka moana kai-uli, kai popolo-hua a Kane; a mai laila mai kaua e hoi mai ai, noho ke kai i ka hale o ka puna.”

Ua noho iho la o Kamoawa me Wakea ma. A ua hoounaia aku la hoi kekahi kanaka e kii ia Lihauula ame Makulu, na kaikaina o Wakea e noho ana ilalo o Paliku, oia hoi o Kualoa e kapaia nei i keia wa.

I ka hiki ana mai o Lihauula ame Makulu, hoolale aku la o Kamoawa ia Wakea e kukulu i heiau iluna o ke kaola pali o Nuu-mealani, oia kela kaola pali e ku la ma ka aoao akau o ke awawa o Wao-lani. O luna oia wahi ka Nuu a Haumea a o lalo ka Wao a Haumea. Hea a kapaia nohoi keia Nuu, o luna he lani; a hea a kapaia nohoi ka Wao o lalo, he lani. Nuu-mealani; o Wao-lani o lalo.

Ua lilo o Lihauula ame Kamoawa i mau kuhikuhi a i mau alakai no ke ano o ke kukuluia ana o ka heiau, a na Wakea ponoi nohoi me Kaliu ame kona poe kanaka i kukulu i ua heiau la. I ka paa ana o ua heiau la, ua hea ia kona inoa o “Kawaluna.” A ua oleloia, o ka heiau mua loa ia i kukuluia ma Hawaii nei. He Heiau kapu keia. O na ’lii nui wale no ka poe na lakou e alana i na mohai ma keia heiau. O kahi i ku ai o keia Heiau, aia ma ke awawa ponoi o uka ae nei o Wao-lani. A no keia heiau kela mele i hoikeia ma kekahi o na Helu 134 o KA NA’I AUPUNI nei i kaa hope ae nei, oia hoi keia.

1. Wakea la ko Waolani
2. O ku ka lepa la i Waolani
3. O ka pae humu la i Waolani
4. O ka anuu la i Waolani
5. O ka mana la i Waolani
6. O ka hale pahu la i Waolani

7. O ka Moi la i Waolani
 8. O ke kupala i Waolani,
- (E HOOMAUIA AKU ANA.)

Mei 31, 1906

Ma keia heiau i noho ai o Lihauula ame Kamoawa he mau kahuna ku heiau; a o Makulukulukalani hoi ke kilo hoku, he hookele waa a he kahuna hooulu ai, oia hoi, he kanaka mahiai oia.

O Wakea ke alii, a o Kaliu ka pukaua. Ua lilo ia Kaliu ke a'o ana i kona mau ohua i ke kaa kaua ana o kela ano ame keia ano. Eia na kanaka ke mahiai nei i ka ai, a ke hooulu nei i na mea apau e pono ai ko lakou noho ana. Ua makaukau pono ae la ke ku aupuni ana o Wakea ia wa.

Oiai e ulu ae ana ka lahui o Wakea, oia hoi na keiki a na ohana kanaka o Kali'u, ua lilo iho la o Haumea i kahuna hooulu lahui. A o kana hana o ka hoohanau keiki, a o ke pale keiki nohoi. No keia oihana a Haumea i lawe ae ai ma kona lima, ua kanu iho la oia i ke kumulaau hoohanau alii a hoohanau kanaka hoi ma Luluku, oia kela kumulaau nona ka inoa o Kalauokekahuli a nona na pua kaulana loa ma na inoa o Kanikawi ame Kanikawa. O kekahi inoa o keia laau, oia o Kamaunuhalakaipo. A penei ke mele Koihonua kahiko e pili ana i keia laau kupaihanaha:

"He loinā e wale no
 Pee mai ana maloko o ke akamai
 Ka hana a ke oo, o Haumea
 Nana i pale ke keiki hanau
 Lilo ka laau, koe ka pua i ka iewe
 Lilo Kanikanikawi, na pua o Kamaunuhalakaipo
 O na liko lau malahea
 I na haenae ia Haka.
 Ua oleloia, ua pili keia mahele mele "koihonua" i ka hoohanau ana o

Haumea i ke kaikamahine a Olopana, oia hoi o Muleiula. I ka wa e hookokohi ana oia (Muleiula) no ka nahu hanau keiki, ua paa ke keiki iloko o ka opu, aohe hemo iwaho. Ua hele na maka o ua aliiwahine nei a kuhewahewa; a e mauliawa wale ana nohoi oia ia wa. Eia na mea apau ke kumakena nei no ua aliiwahine opio nei, oiai he make wale no kona hopena a na mea apau e hoomaopopo aku nei ia wa.

Hookahi wale no hana i manaoia e lawelawe aku ia wa, elike me ka mea i maa i ka hanaia iloko oia manawa o ko Hawaii nei noho ana, oia ke kaha i ka opu o ka wahine hanau i paa ke keiki iloko o ka opu.

June 1, 1906

Oiai na makaainana e piha kumakena ana ia wa no ka make o ke aliiwahine, o ka wa ia a Haumea i hoea aku ai i ka hale o Olopana, ke alii. A ninau aku la keia i ka poe e kumakena ana: "Heaha keia a oukou e kumakena mai nei?"

Pane mai la ua poe nei: "Eia makou ke uwe nei no ka make o ke aliiwahine. Ua paa ke keiki iloko o ka opu. Aohe hemo; a e kahaia ana ka opu o ke aliiwahine i hemo ke keiki."

Olelo aku la o Haumea i ua poe nei: "Aloha ino no ka hoi ke aliiwahine. Auhea oukou; e hele aku hoi kahi o oukou a hai aku i ka makuakane alii, e ae mai ia'u e hoao aku au i ka'u wahi pono iki. Manao au, he wahi pono nohoi ka'u e hana 'ku ai."

Ua laweia aku la keia mau olelo a ua Haumea nei a hoikeia aku la i ke alii ia Olopana. I ka lohe ana o Olopana i keia mea i hoikeia aku iaia no ka mea e pili ana i kana kaikamahine, ia wa oia i kauoha mai ai i ke kanaka nana i lawe aku ka olelo imua ona, penei:

"E kii aku hoi ha oukou i ua wahine malihini la, e hele mai e lawelawe ae i ka make o ke aliiwahine. Ua noke ae nei hoi ka ike a nei poe kahuna, aohe wahi mea a pono iki, a o ke kaha wale aku no i ka opu ka mea e hiki ai."

Ia wa i kiiia mai ai o Haumea a laweia aku la imua o Olopana. A iaia nei i hiki aku ai imua o ua 'lii nei; ia wa i olelo mai ai ke alii iaia:

"Olelo mai nei lakou nei ia'u, ua hiki ka ia oe ke hana mai a palekana kuu kaikamahine. He oiaio anei ia?"

Ia wa pane aku la o Haumea: "Ae. Ua hiki ia'u ke hana aku a hemo ko moopuna e ke alii; a pakele nohoi ke aliiwahine. He laau hoohanau keiki ka'u. O Kalauokekahuli ka inoa o keia laau; a ua kapaia nohoi ia laau i kahi wa, o Kamaunuihalakaipo. A he mau pua kona elua: o Kanikawi ame Kanikawa. A o keia mau pua ka'u mau laau hoohanau keiki."

"Ina hoi ha pela, ea," wahi a Olopana i olelo mai ai, "e hana mai oe i kuu kaikamahine i ola ia a ola pu hoi kuu moopuna. Heaha la kou uku ke hana oe a ola kuu moopuna ame kuu kaikamahine?"

"Eia ka uku au e ke alii, e haawi mai ai ia'u ke pono ka'u hana maluna o ke aliiwahine; oia hoi, a kuu la o ka make ame ka pilikia kii mai au ia oe, e ke alii, i mea no'u e pakele ai.

June 2, 1906

"A eia kekahi: a hemo ko moopuna, a ola ko kaikamahine; alaila, na'u e hanai i ko moopuna i ola ai oia; a ku nohoi i ka moku. E ae mai ana anei oe i keia mau noi a'u elua la?"

Ua ae mai la o Olopana. A ia wa i *mama* iho ai o Haumea i ka pua mua, oia o Kanikawi; alaila, *ki-a* iho la oia iloko o ka waha o Muleiula; a hookomo aku la i ka manamanalima ona iloko o ka waha. He puua ana ka mea i loheia e na mea apau o ua aliiwahine nei; hemo ana ke keiki i waho. I ka nanaia ana iho, ua hele a uliuli ua keiki nei.

Ia manawa olelo aku la o Haumea ia Olopana: "Auhea oe, e ke alii! Aohe au moopuna. Eia no kaua ke ike pu iho la. Aohe hanu."

Alaila, haawi aku la o Haumea i ka lua o na pua, oia o Kanikawi. Ma-mama iho la no keia a wali; a *pu-a* aku la no i ka waha o ke aliiwahine; a hookomo

aku la no keia i na manamana lima ona iloko. He puua ana no o ua 'liiwahine nei, hemo ana ka iawe i waho. A olelo aku la no o Haumea ia Olopana.

"Aohe pilikia i koe o ko kaikamahine. E ola ana ia; o ko moopuna nae, aohe e ola ana. Hemo mai nei no mailoko mai o ka opu, ua make. Ua uliuli pu ke kino."

"A pehea ka pono?" wahi a Olopana i ninau mai ai i ka wahine malihini, me ka hele o na waimaka ma na papalina.

Alaila, pane aku la o Haumea ma ka olelo ana 'ku:

"He wahi pono no ka'u i koe; aka, makemake no nae au e hoopaa loa mai oe i kau olelo ae imua o'u, na'u e hanai i ko moopuna. Pela anei oe e ae mai ai?"

Ae mai la o Olopana me ka olelo ana mai:

"Ina hana oe a ola kuu moopuna, alaila, e lawe oe nau e hanai, oiai, o oe iho la ka mea i kuleana i kona ola."

"Ua pono. E hana ae au i ola no ka moopuna a kaua," wahi a Haumea i pane aku ai imua o Olopana.

Kena aku la keia i na kanaka o ke alii e puku mai i ahi. Emoole nohoi a ana ke ahi elike me ke kauoha a ua wahine hoopahaohao nei o Kalahi-lihi-o-Laumiha. Ooki iho la keia i ka iawe o ke keiki a kaawale. Lalau iho la keia i ke keiki a hii ae la ma kona mau lima, a o ka iawe kiola aku la keia iloko o ke ahi me ka mau no nae o ka paa o kela kaula piko mai ka iawe mai a ka piko ponoi o ke keiki.

June 4, 1906

A hala he wa loihi, o ko ia nei koala ana i ka iewe iloko o ke ahi, o ka wa no ia o ua keiki nei i oni ae ai. Pela ka oni ana o ua keiki nei a hiki i kona uwe maoli ana ae; a pela nohoi a nape ka hanu i ka houpo. A mau no ka hanu ana a hoea i ka ikaika loa ana o kona hanu ana. A ola ae la ua keiki la.

I ke ola ana o ua keiki nei, ua lele mai la ke kupuna-kane o Olopana a hii ae la i ua moopuna nei ana. A ia wa i olelo aku ai o Haumea:

"Ua lilo na'u ka moopuna e malama; aka, e waiho nae au i ka moopuna a kaua me oe i pa aku ka waha i ka u o ka makuahine. Aia nohoi a ko'u wa e kii mai iaia nei, alaila, o ko'u la no ia e hiki mai ai a lawe iaia me a'u."

O keia ae la ka moolelo e pili ana i keia laau hoohanau keiki a Haumea i hoikeia ae la, oia hoi o Kalauokekahuli; a o Kamaunuihalakaipo.

Ua oleloia ma keia moolelo, ua lawe o Haumea i keia laau mai Luluku, Oahu neia kanuia ma Puukumu, Waihee, Maui. Ua hoakakaia nohoi ma keia moolelo i Kauai ke kumu i houlu mua ai o Haumea i keia laau hoohanau keiki. A ma ia ano i lilo ai o Kanikawi ame Kanikawa he mau akua no Lohiau a i kapaia ai hoi ka ohe a Kauakahialii, o Kanikawi ame Kanikawa.

Aohe a kaua mea i koe, e ka makamaka heluhelu, e kamailio ai ma keia wahi o ka moolelo pili ia Haumea ame kana laau hoohanau keiki kupaianaha. Nolaila, e huli ae ka kaua kamailio ana no Wakea ma.

He mau anahulu elima a oi o ka lono-papa ana o ka leo kuahaua a ke alii a Kumuhonua, i kapaia i kekahi wa o Kane Kumuhonua, ua lohea hou ia ae la ka leo kuahaua o ua alii nei, e kahea ana i na koa o na Kona nei, e nee ana mai ka lae mai Maunalua mai, ka hema a hoea i Moanalua. E akoakoa mai lakou apau ma Waikiki no ka nee i ke kaua i uka o Kalihi.

Ua kauoha aku la nohoi o Kaliu i kona poe kanaka ponoi ame na kanaka e ae i noho aloha me lakou e akoakoa mai nohoi lakou no ke kaua. O luna o kela pali ma ka aoao ma Ewa nei o ke awawa o Nuuanu, e nee ana mai ka uka wao-laau mai a hoea i kai nei o Kapalama ua paa ia kaola pali okoa i ko Kaliu mau koa.

June 5, 1906

A pela nohoi keia kuamoo pali ma ka aoao ma Ewa o ka oawa o Kalihi; ua paa no ia wahi i ko Kaliu mau kanaka. O na koa hoi o Kane Kumuhonua, eia ke popoi aku nei ma keia aoao aku nei o Nuuanu, a hala ae ma kai nei o Kapalama a popoi aku la ma ka nuku o ke oawa o Kalihi. O ke oawa o Waolani a puka i

waho loa nei, ua paa ia wahi i na kanaka o ko Kaliu ma aoao. O ka hapa nui loa o na kanaka ma ko Wakea ma aoao no ke alii mai ia, no Olopana.

Eia o Haumea ke ku nei iluna o Kilohana me kana kane ame ko laua mau ohua pili i ke alo. Eia hoi o Lihau-ula me Kamoawa, ko Wakea mau kahuna, ke ku nei iloko o ka heiau o Kawaluna ma Waolani. A malaila pu nohoi o Makulukulukalani.

I ka nana ana o na olohe kilo kaua i ko Kane Kumuhonua aoao, he pohihihi maoli ke alahele e hiki ai i ko lakou poe kanaka ke komo aku iloko o ke oawa o Kalihi a pii aku hoi ma na kualapa o keia kuamoo pali ma Waikiki nei o ke oawa o Kalihi, a pela ma ke kualapa ma ka huli ma Ewa; no laila, aole i houukaia ke kaua ma ka la mua.

O ka moe ia o ke kaua a kahi la ae, a o na koa o Kane Kumuhonua ma kai nei o Kapalama, a o lakou ka poe i hoehu mua i ke kaua. O ka nui o na kanaka, aia no ma ko Kumuhonua aoao. A he mau kahuna mana nohoi ko ua Kumuhonua nei e malama ana i ka oihana pule.

I keia hoomaka ana o ke kaua, ua haele-haele no na aoao elua ma ke akamai o na kanaka i ka oo maka ihe, ka pahu laau palau, ka maa i na ala ame ka ikaika nohoi o na aoao elua. Oiai e oi pa-ha ana ka nui o na kanaka o ko Kumuhonua aoao i ko Kaliu kanaka hookahi, eia nae ua lawa no ka ikaika o ko Kaliu kanaka hookahi e paio i na kanaka eha o ko Kumuhonua aoao. Ua hele keia kaua a hoomoe pu. O ke koikoi o ka lanakila no ko Wakea ma aoao no ia.

O Kaliu, oia no ka ahikanana o ko Wakea aoao. Aohe hiki i na koa o Kumuhonua ke komo iloko o ke oawa o Kalihi. I kai nei no lakou puehu liilii i na koa o Kaliu.

O Haumea hoi, aole oia i hana mai i kahi hana ma kona ano kupua maluna o na kanaka o ko laua hoa paonioni, oiai ua aloha oia i na kanaka no ko lakou mauna ma'u wale ana i ko lakou mau kino e lilo i mau moe-puu mahope o Kumuhonua.

I ka lua o ka la i kaua ai, ua like no me ko ka la mua, ka auhee ole o ko

Kaliu poe kanaka i ko Kumuhonua mau koa.

Iune 6, 1906

Oia he'e o ke kaua mawaena o na aoao elua a ma ka mahina ia wa, ua ano uuku loa mai la na wahi kanaka o ko Kaliu ma aoao. A ke ike la no o Haumea i nei kulana pilikia o ko lakou aoao, a ia wa i olelo aku ai o Haumea i ke kane ia Wakea:

“Auhea oe, e hoi kaua ma ka aoao makani o ka aina; a ina he auhee ko kaua, alaila, ma ke kai kaua o Kahiki-ku e hee ai; a i ke ko hou ana o ke au, pa-pa-pae hoi no kaua i ka aina nei.”

O na kanaka kaua hoi keia o Wakea ma e paniku ana ia kai nei o Waolani, ua pau nui i ka make, oiai ua hele aku la ka nui o na kanaka o Kumuhonua a kau aku no kahi kanaka maluna o kahi kanaka; elim, eono a hoea i ka umi ka nui o na kanaka o Kumuhonua e make i ke kanaka hookahi o Wakea ma[,] e mauaku ana no nae ka pii ana o na kanaka o Kane Kumuhonua e pani i na makalua o kona poe koa i make.

I ka hele ana a koe kakaikahi loa na wahi koa o Wakea ma, ma Waolani nei, ua hee o Lihauula ma. O Kamoawa ame Makulu, ua hee laua a hoea i Kilo-hana i kahi o Wakea ma; a o Lihauula hoi ua holo oia a pae i ka mokupuni o Maui i keia wa.

I keia hee ana o na ohua o Wakea, ua ninau mai la o Wakea ia Haumea: “Peheia iho la ko kakou pono? Auhea ka hoi kou mana ame kou ikaika, e ka wahine?”

Ia wa olelo aku la o Haumea: “O ko ke Akua makemake iho la no ia; oiai he olelo mana ka ke kahuna e haawi mua ana i ka aina nei i ke kai; a mai ke kai mai kakou e pae ai; puni ka aina nei ia kaua. Nolaila, e hoi kaua i Lalo-Hana.”

Ia wa hoi aku la lakou nei a lalo o Luluku, a malaila aku a Paliku, oia hoi o Kualoa i keia wa. I keia wahi i hoolulu ai o Wakea ame Haumea, kana wahine, ame ko laua mau ohua kakaikahi.

I ka maopopo ana ia Kane Kumuhonua, ua auhee aku o Wakea, kona hoa paio mai luna aku o Kilohana a noho ilalo o Paliku, ua kuahaua ae la oia i kona poe kanaka mai ka hikina a ke komohana mai kela pea a keia pea o Oahu nei, e nee ke kaua no lalo o Koolau-poko. Na keia leo kuahaua a ua alii nei i nee aku ai na kanaka apau o na Kona nei ame kekahi mau okana o na Koolau a ku ke kaua ma ka aoao maluna aku nei o Kona a ma ka aoao mai nohoi malalo o Koolau-loa, a iwaena o Wakea ma ame ko laua mau ohua.

June 7, 1906

A mamua ae o ka hooukaia ana o ke kaua, olelo aku la o Haumea i ke kane ia Wakea, a i ko laua kahuna ia Kamoawa, ia Makulukulu nohoi:

“Auhea oe, e kuu kane, ame oe, e Kamoawa, ko maua kahuna, a ia oe, e ko maua pokii, e Makulu. E hoouka ana ke kaua hope loa a kakou i Paliku nei. Ia nei au e haawi ai i kekahi lihilihi o ko’u wahi ano papalua, a kaia i ka pohuehue ke ahu-lau o ka make i na kanaka o ka hoa paio o kakou. A pau ia; au aku kakou i ke kai; a mai ke kai hou mai kakou pae i ka aina nei a ku ka’u makaia ia Kane Kumuhonua. Nona ka ehu kakahiaka a no’u ka ehu ahiahi. O ka la auanei e hee ai kakou i ka moana, he la ia o ke *kai-hili* e pii ai i uka nei o ka aina; a o ko kakou ala ia e au aku ai i ke kai. Apopo, owau hookahi ke ku aku i ke kaua a Kumuhonua a e noho malie oukou apau.”

I kekahi la ae, ua ikeia aku la ka pi’o mai o ke anuenue i ke kai; a eia ka makani ke pa nei me ka ikaika nui.

Ua hoihoi aku la o Haumea i ke kane ame ko laua mau ohua apau a loko o ke ana huna o loko o ke kuahiwi o Paliku, oia hoi ke ana o Pohukaina e olelo mau ia nei i keia wa. A koe hookahi iho la o Haumea.

I ka nee ana mai o ka ehu o ke kaua malalo mai o Koolau-loa, a pela nohoi ka ehu o ke kaua ma Koolau-poko mai, ua ike mai la na kanaka i ka paa pono o ke ka-honua mai uka aku nei o kahi i kapaia i keia wa, o Kaahuula Punawai a hele a hoea i ka lae o Kaoio, i ka paa pono i na wahine me na hua kukui ma ko

lakou mau lima.

O keia poe wahine a nei poe kanaka e ike aku nei, oia na kino lehulehu o Haumea. A o ia no ke kumu o kona kapaia ana he wahine kino lehu, kino mano, a kino hoopahaohao hoi.

I ka ike ana mai o na pukaua i keia poe wahine e uhi paa ana i keia ka-honua holookoa mai ka uka a ke kai; ua olelo ae la lakou i kahi ame kahi:

“Ka! He wahine ka! ko kakou mau hoa paio? E aho, e hoouna ae i kekahi mau elele e kuka olelo pu me keia poe wahine; a e ninau aku hoi ia lakou i kahi e loaa ai o Wakea ma ame ko lakou poe kanaka.”

“O ka pono maoli ia,” wahi a kekahi o lakou i pane mai ai, “aoles paha e ole ka ae oluolu mai o kela poe maka palupalu i ka kakou ninau aku oia ano, oiai hoi e, o lakou ka kakou poe i kii mai nei e kaua.”

Iune 8, 1906

Ua hooholoia ae la keia manao, a hoouna ia aku la he mau elele, e hele, e hui me ka puulu wahine a lakou e ike aku ana me na hua kukui e paa ana ma ko lakou mau lima. Hele aku la hoi keia poe elele; a hui aku la lakou me keia wahine a ka ui nui wale e ku mai ana. A ia wa olelo aku la kekahi elele i ua wahine nei:

“E ke kama-mee-ua-lani (he wahine ui ke ano o keia huaolelo; a ua like no ia me ka huaolelo *olo-lani*) i hele mai la makou e hui kamailio pu me oukou no ka ninau ana ’ku ia oukou i kahi e loaa ai o Wakea ame kana wahine o Haumea ame ko laua poe.”

Ia wa pane mai la ua wahine nei: “He oiaio he poe elele oukou i kii mai nei e make au ame kuu kane, o Wakea; a i hai aku au ia oukou: E hoi oukou, a mai hooluhi ia oukou i ka huli ana i ka poe a oukou i imi mai nei. Aia ka loaa ma ka ikaika. E hoi oukou a hai aku i ko oukou poe haku i keia mau olelo a’u i hoopuka aku la imua o oukou.”

O ka hoi mai la no ia o ua poe elele nei a hoea ana imua o ko lakou mau

alihikaua; a ninau mai la kekahī alihikaua, ia lakou: "Pehea mai la?"

Pane aku la kekahī o ua poe elele nei: "Ia makou i hele aku nei; ua halawai aku nei makou me kekahī wahine ui. He wahine aiai keia a keokeo hoi. Iaia ka makou ninau ana 'ku nei no Wakea; ame ka hoike pu ana aku nohoi imua ona i ke ano o ka makou huakai o ka hele ana 'ku nei; a ua pane pakike ia mai nei makou. Olelo mai nei ua wahine nei, oia no ka wahine a Wakea, ma ka ikaika wale no e loaa ai oia ame kana kane ame ko laua mau ohua."

"A ua pono!" wahi a kekahī pukaua i pane mai ai: "Heaha la hoi kana! E nee ke kaua no mua."

O ka wa no ia i nee aku ai na koa o Kane Kumuhonua, ma ka aoao aku nei ma Kona. I keia wa a ua poe nei i nee aku ai o ka manawa no ia i lele mai ai na hua kukui mai na lima mai o na kino wahine lehulehu o Haumea; oia no oe o na poka-ua hekili e pa ana ma na lae o ua poe koa nei o Kane Kumuhonua. Pa no ka hua kukui i ka lae o ke kanaka, lawe ka hanu i Olepau. He hua kukui ka mea nana i luku i ua poe kanaka la; a oia ke kumu i puka ai keia hopunaolelo a kahiko:

"A-hua-lala-kukui ka make."

Iune 9, 1906

O ka make ana hoi o keia poe kanaka i ke alahele, ke alanui a kuamoo, i na hua kukui a Papa, oia nohoi o Haumea, ua paa ia mau mea i ka hoomanaoia ma ka mele a ka Moi Kualii o Oahu nei. A ke hooiaio nei ia mau lalani mele i ka oiaio o keia mau mahelehele moolelo i hoikeia ae la. A penei ua mele nei:

O Kualuanuu, o Kuhalii i Kahaluu

O Kaili kanaka o ke kuamoo

O Hinahina Kamalino ka wahine

Hanau Hinaku, o Kukui-haa ke kahuna

O kukui alii i ke alo o Papa

I kumu-kukui la ka papa

I kalana o Wakea ka honua
 O Papa la
 O Papa la hoi ka nananana
 O Papa unoa awa'awa'a kua.

Ke ike nei oe e ka makamaka heluhelu, ua hoopaa ka mea haku mele i na hoomanao ana no ka make ana o kela poe kanaka o Kane Kumuhonua ma ke alanui a kuamoo hoi a ka mea kakau i hoike ae nei maluna, oia kela lalani mele: "O kaili kanaka o ke kuamoo." Aia nohoi iloko o na lalani mele:

"O kukui alii i ke alo o Papa
 I kumu-kukui la ka Papa"

E loaa ai na hoomanao ana a ka mea haku mele alii no na hua o ke kumu-kukui a Haumea (Papa) kino pahaohao e luku ai i na kanaka o Kane Kumuhonua, elike me ia i hoikeia ae la. A ke hoike nei ke mele, he "alii" ke "kukui" i ke alo o Papa; a o ua "kumu kukui" alii la, wahi no a ke mele he papa ia; oia hoi, he papa au-kai a heenalu paha no ua Haumea nei. He hohonu a he kuliu ke mele a ka poe kahiko, a he ano pohihih no ke *Kuailo* ana i ka manao.

I ka ike ana o na mamaka kaua o na koa o Kane Kumuhonua ma Kona aku nei i keia ahu-a-lala kukui o ka make o na kanaka, ua kuemi aku la na wahi kanaka i koe i hope. A i ka nee ana mai nohoi o na koa o ua Kane Kumuhonua nei ma ka huli Koolau mai, o ka haawina hookahi no ia i loaa ia lakou. Pau pulu aohe lau kanu i ka wahine hoopahaohao o Kalihilihi o Laumiha.

No keia luku weliweli i loaa i na koa o Kane Kumuhonua, ua hoomoe ke kaua; a hoounaia mai la na elele e hoike aku ia Kane Kumuhonua no keia make weliweli i loaa kona mau koa mai na wahine mai o ke kaha o Paliku, e alakaiia ana e Haumea, ka wahine a Wakea.

June 12, 1906

I ka hoea ana o ka elele imua o Kane Kumuhonua, ke alii e noho ana ma Waikiki; ua ninau koke mai la ua 'I'i nei i ke kulana o ke kaua ma na aoao elua;

a ia wa i hoike aku ai ka elele i na mea e pili ana i ka lukuia o na koa o ke alii e na hua kukui ma na lima o kekahi puulu nui hewahewa o na wahine i ke alo ponoi o ke kuahiwi o Paliku, ke kuahiwi e pale ana ia Koolauloa ame Koolaupoko.

“Ua lukuia na kanaka o ke alii mai na Koolauloa mai a ka huli o Koolaupoko aku nei; a koe kakaikahi na Kanaka o na aoao elua o ke alii, a e ninau aku nohoi, pehea ka pono o ke kaua?”

“Alaila, he kamaliiwahine ko oukou mau hoa hakaka o ka paio ana mai nei a pau oukou i ka make?” i ninau mai ai ke alii i ka elele.

“Ae,” wahi a ke kukini i pane aku ai imua o ke alii me ka hoomau ana aku no i ka olelo ana.

“He kamaliiwahine io no ke kino o na hoa paio o na kanaka o ke alii i kaua pu aku nei a pau nui mai la i ka lukuia, aka, he oi aku nae ka luku a nei kamalii wahine i ulupa mai nei i ou mau kanaka, e ke alii, i ka na kane i kaua mai nei i kou poe kanaka i na kaua mua aku nei.”

I kela wa ua kahea hou ae la ua Kane Kumuhonua nei i kona mau kukini mama loa e holo lakou e kukala hou i na kanaka no ka hele hou ana i ke kaua.

Elike me keia mau kauoha a ua Kumuhonua nei, pela i hooko aku ai na kukini ma kela ame keia wahi o ka mokupuni o Oahu nei. O ka nee ia o ua mau elele nei i ke kalahea mai Maunalua a hoea i Moanalua; a mai Moanalua a hiki i Waianae a hala i Waialua a hoea i na Koolauloa a pela kekahi wahi o na Koolaupoko.

I keia hele ana o na leo kalahea o na elele ma na wahi i hoike ia ae nei, ua ku ae la na kanaka o ke alii i koe ma keia mau kalana aina, a nee ae la ke kaua ma Koolauloa a ma Koolaupoko aku nei nohoi.

Ia nei hoala hou ia ana ke kaua, o ua alii nei o Kane Kumuhonua kekahi i hele aku i ke kaua ma ke poo o kana puali kaua nui hewahewa.

Ke ike mai la no o Haumea i keia nee ana aku o ke kaua a Kumuhonua. Ia wa hoi aku la ia iloko o ke ana huna a olelo aku la i kana kane ame ko laua mau

ohua e hoomakaukau lakou ia lakou iho, oiai ua kokoke mai ka wa e au aku ai lakou i ke kai.

Ua hoike aku la hoi oia imua o kana kane, e hookuu ana oia i ka lanakila o ke kaua i ka aoao o Kumuhonua i ko ai ka makemake o kona mau kupuna i ka po.

I ka akoakoa ana o na mahele kaua elua o Kane Kumuhonua mai ka aoao malalo mai o Koolauloa, a ma ka aoao nohoi ma Kona aku nei, ua ku hou ae la no na kino wahine lehulehu o Haumea ma kaha honua ma ke alo o Paliku.

A ku na aoao elua o ke alii Kumuhonua ma kela ame keia o na Koolau elua, a iwaena hoi o Haumea kino lehu a kino manomano, o ka wa no ia i hooukaia ai ke kaua mawaena o Kumuhonua ame Haumea.

June 13, 1906

O KEKAHI mahele o na kino wahine o Haumea, ua huli aku la a hakaka me na Koa o Kumuhonua ma ka huli Koolauloa mai, a o kekahī mahele hoi o lakou, ua huli mai la lakou a paio i na koa o na 'lii nei ma ka huli Koolaupoko nei.

O na hua kukui no na mea kaua a ua poe wahine nei o ka hakaka pu ana me na koa o Kumuhonua. Ua luku ia na koa o Kumuhonua a hiki i ka ike ana o Haumea; o ka wa ia e Kalewa [*sic*] aku ai oia ame kana kane ame ko laua poe ohua no moana kai, elike me ka makemake o kona mau kupuna i ka po: o kona wa ia i noi ae ai e pii mai ke Kai mai kai mai a halehale poipu ae i na aekai o na Koolau.

O ke ano maoli o keia Kai, he Kai mimiki maoli no ia. He halulu nui ka mea i loheia e na mea apau i ka moana. Kaiuli kai hohonu, a o ka ikeia aku la no ia o ka ea ana mai o na ohu nalu kiekie i ka moana. Ia wa i hooho ae ai na mea a pau:

"Papa-pau kakou i ka make—e! Pau kakou i ka make—e! Ei ae ke Kai mimiki!"

He manawa ole popoi ana ua Kai nei i ka aina, a o ka lilo aku la no ia o

Wakea ame Haumea, kana wahine, ame ko laua mau ohua i ke Kai; a pakele mahunehune nohoi o Kumuhonua mai lilo pu i keia Kai mimiki.

Mamuli o keia hee ana o Wakea ame kona ohua i ke Kai i loaa hou ai keia mahele o ka moolelo (Kaaō) a ka poe Kahiko, penei:

Ua laweia o Wakea ma e ke Kai hoee i hoikeia ae la; a ua manao kekahi poe o keia Kai hoee i ku ai i ke au o Wakea, oia no ke Kai a ka Hulumanu, oia hoi kekahi o na Kai ano nui i ikeia ma kekahi o na kau o loko o ka Moolelo o Hiiaka.

He mea maopopo, ma keia lilo ana o Wakea ame Haumea kana wahine, ame ko laua mau ohua i ka moana Kai uli, Kai hohonu, ua olelo ae la ko Hawaii nei poe Kahiko.

“[H]ee Wakea, kalewa kona ohua
Kuamu ia e Kane, kuawa ia e Kane.”

Iloko o keia laweia ana o Wakea ma e ke au miki ame ke au Ka i ka halehale poipu o ka moana, ua nui maoli ko lakou pilikia. E loheia ana na leo uwe o ke kane i ka wahine, o ka wahine i ke kane, o na makua i na keiki, a o na keiki hoi i na makua, a o ka hoa'loha i ka hoa'loha a pela aku.

Oiai keia pilikia nui e hoaleale poi pu ana maluna o Wakea ma, huli ae la ua Wakea nei me na maka i hookaumahaia e ka luuluu nui, oiai hoi na waimaka e hiolo ana ma kona mau papalina, a ninau aku la i kona kahuna, oia o Kamoawa:

“Auhea oe e kuu kahuna, ka mea iaia ka ike o ke ola ame ka make, pehea kakou? Ke ike nei au, aohe o kakou wahi i koe, eia kakou la ke lana nei ma na auwae o kakou. Papapau paha auanei kakou i ka make? E nana mai ana oe no kakou?”

Alaila, pane mai la ke kahuna: “He ala iki no ko'u ko ke kahuna, a ma ia ala kakou e hele ai. A i hai aku au ia oe e kuu Alii, aohe kakou e make. Ua huli ke au o ka make, eia la ke *kō* nei i ka aina, a e popoi aku ana ka hu'a o ka nalu iluna o Kaneiakumuhonua. Ano, e kuu haku, e kukulu kaua i heiau no ke

Akua."

June 14, 1906

Ia wa, pane mai la o Wakea i ke kahuna: "Kupanaha no ka hoi kau olelo e ke kahuna. Auhea na makaukau o ka moana lewa nei e ku iho ai ka hale o ke Akua? A auhea hoi ka kaua puaa e mohai aku ai i ke Akua?"

"O ka olelo ka'u, a o ka hoolohe mai nohoi kou i ka'u mea e olelo aku ai, a e hooko aku nohoi," wahi a ke kahuna i pane mai ai.

Alaila, olelo mai la ua kahuna nei: "E o ae ko lima akau iluna, piao ae oe i ou manamana lima a ku ka upoho i ka poli o ko lima, o ke ku no ia o ka heiau o ke Akua," wahi a ke kahuna. Elike me nei mau olelo a ke kahuna, pela o Wakea i hooko ai. O ae la oia i kona lima akau, piao ae la na manamana lima a ku nohoi ka upoho i ka poli o ka lima, a ia wa i olelo mai ai ke kahuna iaia.

"E kuu haku Alii, ua ku ka heiau, ka hale o ke Akua, a o ka puaa wale no koe." Ia wa, luu iho la ua kahuna nei iloko o ke kai, a hala kekahi wa, ea ae la ia iluna me kekahi i'a e paa ana ma kona lima akau, alaila, pane aku la oia ia Wakea.

"Eia ka puaa la he humuhumu. O ke kino i'a keia o ke Ao Puaa, oia hoi o Kanepuaaikalani.

"E hookomo aku au i ka ihu o ka puaa iloko o ka heiau o ke Akua. Ua ku ka heiau, ua loaa ka alana, a o ka aha koe a kaua."

Ia wa huli ae la ua kahuna nei a kahea aku la i na kanaka e lana hele ana iluna o ka ili o ke kai e hookokoke mai lakou ma kahi a laua e lana ana me Wakea.

Au mai la nohoi na kanaka me ka hoomanawanui, a hookahi wahi e hoolana ai, o na kane, na wahine ame na keiki.

I ka ike ana o ke kahuna ua au mai na mea apau, a eia ke lana nei a puni laua me Wakea, olelo ae la oia: "Ano, e kuu haku, ua ku ka aha, a e mohai ae au i ka alana o ka hale o ke Akua, i ku o WAKEA i ka moku."

O ka hou mai la no ia o ua kahuna nei i ka nuku o ka humuhumu a komo iloko o ka upoho lima o Wakea, a o kona wa no ia i olelo ae ai:

“Amama. Ua noa.”

* * * *

Ua oleloia ma kekahi mana o keia moolelo, o ka puaa i alana ia ai keia heiau pulima o Wakea, oia no ka piao manamana o kona lima hema, i hookomoia aku ma ka upoho o kona lima akau.

E hoomanao pu iho nohoi kaua e kuu makamaka heluhelu, o ka humuhumu oia ka i'a i komo ia e Kamapuaa, a kapa ia hoi ua i'a la he “humuhumunukunuku a puaa.”

Aka, ua lilo nae ua i'a la i puaa alana na Kamoawa, ke kahuna o Wakea, elike me ka mea i hoike ia ae la.

E kala kahiko loa ka lilo a o keia i'a he humuhumu, i alana a i mohai ma ke ano he puaa, a he hope loa ka ikeia ana o ke Kamapuaa hookino a puaa iaia iho ma ke ano kino humuhumu.

Iune 15, 1906

I ka pau ana o keia mau hana mohai a Kamoawa i ka opu lipolipo o ka hohonu, o ka wa no ia i kahea ae ai o Haumea i keia pule:

E ku ka nalu mai Moanalih-a-nui-akea mai,

Ku ka nalu, popoi kai-ula, i popoi kai-kaikoo,

Ku ke kakala o ke kai-poi hoi au-e!

A pee au i ka nalu ha'i kua-lua.

Uina, owa ka papa o Haumea i ka moku,

A ku i ka moku i Ka-lihi-lihi-o-Laumiha,

Owe, o nakeke ka papa o Haumea.

A pae hoi.

Ia pau ana no o keia pule a Haumea o ka onu aela no ia o ua opuu kai nui.

Ia wa i hoolanaia ae ai o Wakea, o Haumea, o Kamoawa ame na ohua apau a lana maikai ana iluna o ka niao o ka nalu. A ia nee ana o ua nalu ahua nei, o ka laweia mai la no ia o lakou nei mai ka moana lilo loa mai a hoea lakou nei i na kua-au o na Koolau, mawaho ponoi aku o Kaalaea, Kahaluu, Waiahole ame Waikane ma. Ua ku maila ko lakou mau kapuai iluna o kekahi ka-honua palahahaha e nee ana mai na Kua au Kuloko aku o kela ponaha kai hapapa, e hele la mai Kualoa mai a hoea i Wailau, Pakole ame Heeia-Kea (ma Koolaupoko). A ke koe nei no he wahi hapapa mokupuni ma ka inoa "Ka-Papa" mawaho ponoi aku o ke kaikuono kai i hoikeia ae nei.

Ua oleloia ma keia moolelo, ua kapaia keia mokupuni o Ka-papa mamuli o ko Haumea ma pae ana ilaila. A o ka mea keia i oleloia ma ke mele penei:

O Papa la hoi ka nananana

O ka papa unoa awa'awa'a kua

I oi ai Ku ia Hinaku

O ke poo ia o ka Moo

Konekone a ka Papa

O ke kumu-uli, o ke kumu lala-kea

Puka Oloolo-i-Honua-mea.

Mai keia mokupuni mai i hoi mai ai o Haumea ma a noho ma Paliku, oia hoi o Kualoa e hea ia nei i keia wa. Ia nei ka noho ana o Haumea ma a kukuluia he mau heiau kapu malaila. Ua hele ihola ua Haumea nei mai ka lae mai o Makapuu a hoea i ka lae o Kahuku ma Koolauloa. A ma keia hana ana a ua Haumea nei, ua noho alohaia na kanaka oia mau Koolau a i elua.

I nei hoi hou ana mai; akahi no ua wahine hoopahaohao nei a kii i ke keiki moopuna a Olopana, a hoihoi mai la a noho pu me lakou; a ua kaheia kona inoa o Heeia. O ke kumu o ke kapaia ana o ua keiki moopuna la a Olopana, oia ka Hee ana o ua o Haumea, me Wakea kana kane, ame ko laua mau ohua apau iloko o ke opu o ke kai.

A oia paha ka inoa e hea ia nei kela apana aina ma Koolaupoko ma ka akau

ae o Kaneohe o Heeia.

Noho iho la o Haamea [*sic*] ma a hiki i ko lakou makaukau pono ana i ke kanaka mai o a o, o na Koolau elua: ua lohe aku la o Kane ia-Kumuhonua no ka noho ai alii ana o keia mau alii hou ma na okana aina o Koolaupoko a ma Koolauloa, ua hoouna hou mai la oia i na elele i o Wakea ma la e ninau ai ma ka mana hea laua i noho ai alii ai laua no na Koolau, oia o Olopana ke alii o kekahi mahele uuku loa o Koolaupoko, a oia iho nohoi (o Kane-ia Kumuhonua) ke alii nui.

June 16, 1906

O ka hoea ana o ua mau elele kukini nei i o Wakea ma la, ua hoike aku la laua i ke ano o ka laua huakai o ka hoea ana 'ku ilaila, oia hoi, i hoounaiaaku laua e ka laua Alii, oia o Kane-ia Kumuhonua, e ninau ia laua, ma ka mana hea la laua i noho ai moku ai no na okana aina o Koolauloa ame Koolaupoko. Ia wa i pane mai ai o Haumea i ua mau wahi elele nei,

“Auhea olua, e hoi olua a hai aku i ko olua haku o Haumea, wahine o Kalihilihi o Laumiha, me kana kane o Wakea, ame ko laua mau ohua a pau, ua hoi hou mai nei lakou e ai alii iluna nei o ka aina. A e hai pu aku nohoi olua i ua haku nei o olua, aohe ona aupuni i koe. E hoi olua me ka awiwi nui, a hai aku i ua haku nei o olua; apopo pa aku ke kaua a Haumea.”]

I ka pau ana no o na olelo a Haumea, o ka huli ae la no ia o ua mau wahi elele nei a hoi mai la a hiki imua o ke alii, o Kane-ia Kumuhonua, a hoike aku la imua ona i na mea a pau a laua i lohe ai maia Haumea aku. I ka lohe ana o ua Kane ia-Kumuhonua nei i ka hoike a ua mau wahi elele nei, ua pane koke ae la ia me ka haikea pu ana ae o kona helehelena.

“He make no ke kalo, a ola i ke palili! U! E welawela ana ka hoi ka ili i nei hana.

Heaha la kana. Ai nohoi paha i na hana ana.”]

O ka wa no ia a ua 'lii nei i kuahaua ae ai e hoomakaukau a e liuliu kona

poe kanaka mai ka wai mai o Ihiihilauakea a ka wai hu o Moanalua i ke alo o na pali. A mai Halawa aku i ka Ia hamau leo a hoea i Waianae, a hiki i Waialua. I ka holo ana aku hoi o ke kuahaua a ua 'lii nei, a hoea i Koolauloa; kukala aku la hoi i ka olelo [kuahaua] a ke Alii no ka hele ana i ke kaua, elike me ke kauoha a ke alii, a Kane-ia-Kumuhonua ua ike aku la ua poe elele nei a ke alii i ke ano e o na kanaka. Aole hoi i ka ae mai o ua poe la i keia hoike ana aku a ua poe elele nei i ke kuahaua alii; aole nohoi i ka hoole mai.

O ke ano like hookahi keia o na kanaka mai ka wai o Waimea a hoea i ka ulu hala o Kahuku; a mai laila mai hoi a hoea i Koolaupoko, e hapapa ana i ka ponaha honua o Waimanalo.

I ka ike ana o ua poe elele nei i keia ano-e o na kanaka o na Koolau, aohe nae hoi he olelo ana no na kanaka o ke 'lii Olopana e noho ana ma kekahi hapa o Kaneohe, Kailua ame Waimanalo, ua komo iho la ka hoohuoi nui iloko o ko lakou mau noonoo, a olelo ae la lakou i kahi ame kahi:

June 18, 1906

"He keu kahoi ka mea apiki nui wale. Hakanu maoli ke ano o na kanaka o na Koolau nei i keia hele maila a kakou."

"Hele a mea, ua huli paha keia poe mahope o nei mau alii hou o ka mokupuni nei o kakou? Hookahi ka hoi mea aloha, o ke alii o kakou: e *ka* ia ana paha i ka pohuehue?

I ka hoea ana mai o ka la no ke kaua, ua makaukau na aoao elua[;] ua lilo ae la no o Kaliu i alihī-kaua no ko Wakea mau pualikaua, oia na kanaka mai ka wai o Waimea a hoea i Kaaawa, ka aina nona ke kai lumalumai o na 'lii i ae [*sic: ke*] au kahiko: a kaalo i ke kaha o Paliku (Kualoa) a hala loa i na kaiaulu o Waimanalo.

Ua hoi pu mai la ma keia pualikaua o Wakea ma na kanaka o Olopana, ke kupunakane o ke keikialii Heeia e hanai kapu ia nei e Haumea. O Kamōawa nohoi ke kahuna a o Haumea no ke kilo ame ke kaula.

Ma ko Kane Kumuhonua aoao hoi, oia no ka alihikaua nui, a he lehulehu loa nohoi kona mau kahuna ame na kilo e like no me ke ano mau o na 'lii oia wa.

O kahi i hooukaia ai keia kaua mawaena o Wakea ma ame Kane-ia-Kumuhonua, mauka no ia o Kalihi. Oiai, ua haalele aku la o Wakea ma ia Paliku (oia hoi, o Kualoa i keia wa) me ko lakou poe kanaka a hoi mai la i luna o Kilohana ame ka uka o Kalihi.

Ua pani paa mai la hoi kekahi mahele o ko lakou poe kanaka ia lalo o Luluku a hoea i kai o Kaneohe, a hala i kai o Neawa, me Kailua a hoea i Waimanalo. Ua paa ae la nohoi ka nuku o Nuuanu i ko Wakea ma poe kanaka a he piha kanaka wale no ia mai ka nuku aku o Nuuanu, a ke ka-honua e oleloia nei, o ka ulu-hala o Kekele a hoea i Kaneohe. Paa pono i na kanaka mai ka uka a ke kai.

I ka ike ana o Kane-ia-Kumuhonua eia ka make o ke kaua a Wakea i uka o Kalihi, aole hiki iaia ame kona poe ke alo ae i nei kaua mauka mai o Kalihi; nolaila, o ka moe iho la no ia o kona Kaoo kaua i uka o Kalihi.

I keia kaua ana mawaena o Wakea ma ame Kane-ia-Kumuhonua. Ua make oia maluna ae o kela kawa auau o Kalihi, nona ka inoa o Pahu-Kikala. Malaila, i ku ai ke kikala o Kane-ia-Kumuhonua i ka ihe laumeki a Kaliu. A mamuli o keia make ana o Kane-ia-Kumuhonua, ua lilo holookoa ae la ka Mokupuni o Oahu nei.

O keia iho la ka moolelo (Kaao) kahiko e pili ana ia Wakea ame Haumea, no ko laua kaua ana me Kane-ia-Kumuhonua- ko laua hee ana ia Kane-ia-Kumuhonua— ko laua kalewa ana i ka moana me ko laua mau ohana— ko lakou pae hou ana i ka aina nei— ka hoouka kaua hou ana o laua me Kane-ia-Kumuhonua ame ka make ana o ua 'lii nei ma ka hoouka kaua hope loa ma uka o Kalihi.

Pehea la ka oiaio o keia moolelo a ko Hawaii nei poe kahiko, elike me ia i hoikeia ae la, aole hiki i ka mea kakau ke hoomaopopo aku ia mea.

Iune 19, 1906

O ka mea maopopo nae, aia no he mau maawe moolelo oiaio maoli iloko o ka hihi-pea o na maawe moolelo ano kaaō maoli a ko Hawai‘i nei poe kahiko, ma ka hapa nui loa o ka lakou mau moolelo.

E awiliwili mau ana na mea maopopo maoli me na mea kaaō o ke ano mana kupua iloko o na kaaō kahiko o Hawai‘i nei.

Ua hoike mai o Lunakiai J. K. Paele o Koolaupoko i keia mau la koke aku nei no, i ka mea kakau, aia he wahi kaola pali mauka pono ae o Kualoa, oia nohoi ke kaola pali o Kanehoalani, e kapa ia nei i keia wa o ka Pali o Kualoa, ua kapaia ma ka inoa o Paliku. He mea hoike keia e hooiaio mai ana, o ka inoa kahiko loa o kela pali o Kualoa, oia no o Paliku.

O kahi i noho ai o Wakea ma mahope iho o ko laua lanakila ana maluna o Kane-ia-Kumuuhonua mauka no ia o Waolani. A o Kaliu no ko laua Kuhina.

(‘O ka hopena kēia o ka mokuna i kapa ‘ia “Ka Moolelo o ko Wakea ma Noho ana ma Kalibi—Ka Loaa ana o ke Akua Ulu o Kameha‘ikana,” ‘a‘ole na‘e ia ka hopena o ka Moolelo Hawai‘i Kahiko na Joseph M. Poepoe.)